षोडशे वर्षे १६] पौष-माघ पूर्णिमयोः १९९७ जनवरी-फरवरी १९४१ [७-८ संख्ये

रागद्वेषनिशाटनं विधुरयन् मोहं तमो नाशयन्
तामिस्रं जडवादकैरवकुलं ज्ञानत्विषा ग्लापयन् ।
विद्वत्कोकमशोकयन् नयसुधीरोलम्बमुन्मीलयन्
सञ्जातः सुमनोमनो मधुरयन् सर्वत्र "सूर्योदयः" ॥

Sanctioned by the Directors of Public Instruction United Provinces, Bombay Presidency and Sind for use in Schools and Colleges.

सम्पादकः—

अवधेशप्रसादशर्मा द्विवेदः

उद्गम—स्थानम्—

श्रीभारतधर्ममहामण्डलम्, जगतगंज, काशी ।

—:o:—

वार्षिकं मूल्यं मुद्रात्रयम् ।

संरक्षकेभ्यः ५) बहिर्भारतम् ६) छात्रेभ्यः १)

विषय-सूची

—०—

—०—

सूर्योदयः ।

षोडशे वर्षे १६ } पौष-माघपूर्णिमायाः १९९७, जनवरी-फरवरी १९४१ । { ७, ८ संख्या

अ० भा० सनातनधर्ममहासम्मेलनम् ।

आगामिनि वर्षे संवत् १९९८ वैक्रमे चैत्रे मासि नवरात्रावसरे आर्य्यमर्य्यादायाः (हिन्दुधर्म्मस्य) प्रधानकेन्द्रभूतेऽस्मिन् विद्यापीठे वाराणसीक्षेत्रे अखिलभारतीय-सनातनधर्मावलम्बिनां प्रतिनिधिभूतायाः श्रीभारतधर्ममहामण्डलाख्याया विराट् धर्मसभायाः प्रबलप्रयत्नेन अखिलभारतवर्षीयसनातनधर्ममहासम्मेलनं भविष्यति ।

काश्यां तदानीं सर्वप्रान्तीयाः सर्वसम्प्रदायगाः सर्वश्रेणिस्थाश्च नेतृमहोदया महाधिवेशनस्यास्य महतीमावश्यकतां पर्य्यालोचयन्तोऽवश्यमस्मिन् महाधिवेशने भूयस्यां संख्यायां समुपस्थातुं सन्नद्धा भविष्यन्तीत्याशास्महे । अस्मिन् शुभावसरे सर्वैरपि सनातनधर्मावलम्बिभिरेकस्य सनातनधर्मध्वजस्तम्भस्याधस्तात्समवेताः सन्तः सर्वस्यापि सनातनधर्मसंरक्षणोपायसमूहस्य विचारे दत्तावधानाः सङ्गच्छमानसंवद-माना सौमनस्यभाजो भवन्तः स्वजातिधर्मसमाजरक्षया सह हिन्दुसंस्कृतेरार्यमर्यादाया भारतीयसभ्यतायाश्च संरक्षणसम्वर्द्धनोपायचिन्तां विदधतो गन्तव्यमार्गं निश्चे-ष्यन्ति । भाविन्यस्मिन्महाधिवेशनेऽधोलिखितेषु विविधविषयेषु विचारो भविष्यतीति स्वागतकारिण्या समित्या निर्द्धारितं विद्यते । मुद्रितमनुष्ठानपत्रं सर्वविधसदस्यानां सनातनधर्मसभानां धार्मिकजनानां च सन्निधौ प्रेषितमस्ति । तत्र संक्षेपतः कियतां विषयाणामुल्लेख इह विधीयते । तथाहि—

१—सनातनधर्मावलम्बिनामभ्यन्तरसम्प्रदायेषु वर्तमानधार्मिकसंस्थासु च परस्परसङ्घर्षनिराकरणपूर्वकं परस्परप्रेमसम्वर्द्धकैक्य-संस्थापनोपाय विचारः ।

२—साम्प्रतमार्यमर्यादायाः (हिन्दुसंस्कृतेः) प्राचीनादर्शस्य भारतीयधार्मिका-ध्यात्मिकभावस्य चोपरि सर्वतोऽपि जायमानानां प्रहाराणां निराकरणपूर्वकं तत्संर-क्षणोपायानाम् देशशान्तिरक्षणोपायानाञ्च दृढीकरणविचारः ।

३—धर्मश्वरनिर्मूलनपरायाः साम्प्रतिकशिक्षापद्धतेः स्थाने तत्समर्थिकायाः शिक्षापद्धतेः प्रचारायोपाय परिचिन्तनम् ।

४—हिन्दु गृहस्थानां गृहाभ्यन्तरमेव तदीयबालक-बालिकानां बाल्यकालत एव धार्मिकशिक्षाप्रबन्धो यथास्यात्तथोपाय प्रबन्धविचारः—

५—इह भारते मातृभाषां द्वारीकृत्य यदि विविधविषयाणां शिक्षणं स्यात्तर्हि-सम्प्रति भारतीयानाममितशक्तिधनराशिबहुलसमयानां यद्दुरुपयोगो वैदेशिक-भाषाशिक्षणे भवति तन्निरोधोपायचिन्तनम् ।

६—आर्य्यमर्य्यादायाः (हिन्दुसंस्कृतेः) भारतीयानां धार्मिकाध्यात्मिकभावानां प्राचीनादर्शस्य भारतीयसभ्यतायाश्च संरक्षणसम्वर्द्धनार्थं संस्कृतभाषायाः शिक्षण-व्यवस्थास्थितिस्थिरीकरणं नितान्तमावश्यकमिति संस्कृतभाषाशिक्षणरक्षण प्रचार-सम्वर्द्धनप्रकारपरिचिन्तनम् ।

७—इह भारते राष्ट्रियसङ्घटनदृढताय एकराष्ट्रसम्पादनाय च संस्कृतमूलिकाया एव राष्ट्रभाषायाः प्रयोजनमस्तीति हिन्दीभाषाया देवनागरीलिप्याश्च बहुलप्रचा-रोपायपरिचिन्तनम् ।

८—सम्प्रति राजनीतिकक्षेत्रेषु सनातनधर्मावलम्बिनां प्रवेशं विना तदीयधर्म-मर्य्यादायाः संरक्षणम् तदीयधार्मिकसामाजिकसाहित्यिक-राजनीतिकादिसर्व-विधस्वाधिकारसंरक्षणमसम्भवीति सर्वत्रैव केन्द्रीय-प्रान्तीयधारासभायां राज-सभायां म्युनिसिपलबोर्ड-डिष्ट्रिक्टबोर्डप्रभृतिशिक्षारक्षाविभागेषु भूयस्यां संख्यायां सनातनधर्मावलम्बिनां प्रवेशोपायपरिचिन्तनम् ।

९—हिन्दुमन्दिराणां तदीयधर्मस्थानानां सनातनधर्मानुकूलानाथालय-विधवा-श्रमाणाञ्चाधिकाररक्षायै जीर्णोद्धारेष्टापूर्तादिकर्मणां सुप्रबन्धकरणपूर्वकं तत्र प्रवि-ष्टानां कुप्रथानां निवारणोपायपरिचिन्तनम् ।

१०—सनातनधर्मावलम्बिनां मुख्य धर्मस्वरूपाया गोसेवायाः सुदृढप्रचारार्थं तथा कृषिप्रधानदेशस्यास्य भारतस्य सर्वथाभ्युदयसम्पादनाय गोधनरक्षायै गोवंशवृद्ध्यै च धार्मिकार्थिकोभयदृष्ट्य व प्रबलप्रयत्नकरणमार्गनिर्द्धारणम् ।

११—हिन्दुषु सङ्घशक्तिसम्पादनार्थं प्राचीनग्रामपञ्चायतन-जातिपञ्चायतन प्रथायाः पुनरुद्धारार्थम् च महोपदेशकादिभिः पुस्तकप्रणयनादिभिश्च प्रबल-प्रयासकरणम् ।

१२—लोकबलवृद्धयै धर्मशिक्षाप्रचारार्थं जनशिक्षासम्वर्द्धनार्थञ्च योग्यधर्मोप-देशकानां धर्मसेवकानां धर्मसेविकानाञ्च बाहुल्यसम्पादनाय यथा वाराणस्यां श्री-

भारतधर्ममहामण्डलस्य उपदेशकमहाविद्यालय आर्य्यमहिलामहाविद्यालयश्च सञ्चाल्येते तथैव सर्वत्रैव प्रान्ते मण्डले ईदृशानां विद्यालयानां संस्थापनप्रकारपरिचिन्तनम्।

१३—वर्तमानकाले सर्वत्रैव समेधमानाया दरिद्रताया निरुद्योगतायाश्च सर्वथा निर्मूलनाय स्वतन्त्रराजवृन्दानां नेतृवृन्दानाञ्च परस्परसामञ्जस्य-सम्पादने-नेदृशोद्योग सम्पादनम् येन द्रुतमेवास्माद्दुःखाद्भारतस्य मोक्षः स्यादिति।

१४—नागरिकसत्त्वसंरक्षार्थं सामाजिकशृङ्खलासुदृढतायै स्वात्मजनसंरक्षणार्थञ्च विविधधार्मिकसामाजिकादि कृत्यसम्पादनाय च महावीरदल भैरवदल शक्तिदलधर्मसेवकदलादिनाम्ना प्रतिनगरं प्रतिग्रामं वा नवयुवकदलसंघटनार्थमुद्योगकरणम्।

१५—जातीयाभ्युदयार्थं संघशक्तिसम्पादनायानाथदीनविधवादि-संरक्षणाय धर्मप्रचाराय विविधोद्योगशिल्पादिकलापरिरक्षणाय उपर्य्युक्तसर्वोद्देश्यसाफल्याय चैकस्य महार्थकोशनिधेः संस्थापनमावश्यकमिति तत्संस्थापनोपायाविष्करणम्।

१६—'सङ्घे शक्तिः कलौ युगे' इति नियमतः सङ्घ धानेऽस्मिन् युगे सर्वमपि कृत्यं विना शृङ्खलितां सङ्घशक्तिं नैव सम्भवितुमर्हतीति स्वजातिवर्गसमाजदेश-प्रान्त-मण्डलस्थानां सर्वेषामेव जनानां राज्ञां प्रजानाञ्च सहानुभूत्या श्रीभारतधर्ममहामण्डलाख्याया सनातनधर्मावलम्बिसमुदायस्यैकमात्रप्रतिनिधिभूतायाः अतिप्रसिद्धाया धर्मसंस्थाया दृढ़तासम्पादनाय सर्वविधोद्योगकरणम्।

इत्येवं संक्षिप्तोद्देश्यानामपरिनिर्दिष्टनामिह महासम्मेलने विचारो भविष्यति। तत्र क्रमशो दिनत्रयं प्रतिदिनमेकैकशः सभापतयो भविष्यन्ति। तत्र प्रथमदिने श्रीमिथिलाधिपतयः श्रीमन्तो महाराजाधिराजा द्धारवङ्गेश्वरमहोदयाः, द्वितीयदिने प्रसिद्धनरपतयः श्रीमन्तो महाराजाः श्रीदेवासनरपतयः, तृतीयदिने च देशवाणिज्यविज्ञानवेत्तारो व्यावसायिकौद्योगिकसमाजनेतारः श्रीमन्तः श्रेष्ठिवर्य्याः श्रीरामकृष्णडालमियामहोदयाः सभापतिपदमलङ्करिष्यन्ति।

इत्येवं सर्वथा सर्वतः सुसमारोहेण सम्पद्यमानेऽस्मिन् महासम्मेलने बहवः प्रान्तीया नेतृमहोदयाः महामहोपदेशका धर्माचार्य्याश्च समुपस्थातुं सम्भाविताः सन्तीति। सर्वेऽपि सनातनधर्मावलम्बिनोऽभ्यर्थ्यन्ते यन्महाधिवेशनेऽस्मिन् समुपस्थाय धनेन मनसा वाचा कर्मणा महासम्मेलनमिदं साफल्यं नेतुं यतन्तामिति। कारणकलापतश्चोपस्थातुमसमर्थाः स्वसन्देशप्रेषणतोऽनुगृह्णीयुश्चेति संक्षेपः।

———०———

आर्यमहिलामहाविद्यालयस्य वार्षिकोत्सवः ।

श्री आर्यमहिलाहितकारिणी-महापरिषद् द्वारा सञ्चाल्यमान आर्यमहिलामहाविद्यालयो भारतीयमहिलासु शिक्षा प्रचारार्थं स्थापितेषु विद्यालयेषु किमपि वैशिष्ट्यमावहतीति नाविदितं भवेत् स्त्रीशिक्षा-सहयोगिनां सज्जनानाम्। भारतीयसंस्कृतेः सनातनधर्मस्य च समुन्मूलिकायाः पाश्चात्यशिक्षासरितः प्रवलप्रवाहमवरोध्य धार्मिकशिक्षा प्रदानपुरस्सरमन्यान्य सर्वविध लौकिकशिक्षाप्रदानाय प्रयतमानोऽयं महाविद्यालयः सनातनधर्मानुयायिनां महत्सम्मानभाजनम् । तस्यैतस्य विद्यालयस्यैषमो वार्षिकोत्सवः फरवरीमासस्य नवमतारिकायां महता समारोहेण सम्पन्नमभूत्। श्रीमान् डा० पन्नालाल महोदयः (सी० आई० ई०, आई० सी० एस०, एडवाइजर टू हिज एक्सेलेन्सी दी गवर्नर यू० पी०) सभापतिपदमलमकार्षीत्। मङ्गलाचरणानन्तरं विद्यालयस्य प्रधानाध्यापिका श्री शान्ति अग्रवाला (एम० ए० एल० टी०) वार्षिक-विवरणमश्रावयत्। अनन्तरं श्रीसभापति-महोदयानामभिभाषणमभूत् यस्मिन् विद्यालयोद्देश्यस्य भूरिशः प्रशंसा कृता। "गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ" इति कालिदासोक्तिमनुसृत्य दीयमानैव शिक्षा भारतीयानां कृते हितकारिणीति समर्थितं सभापतिभिः । अतः परं विद्यालयबालिकाभिः भीष्मप्रतिज्ञा, अहिल्याशाप-विमोचनम्, लक्ष्मणोर्मिला-मिलनम्, शकुन्तला-वृक्षसिञ्चनम्, गर्वानृत्यम्, चन्द्रगुप्तनाटकम्, सम्मिलितगानम्, पर्वतीयनृत्यम् इत्यादीनामभिनयः संस्कृतभाषया हिन्दीभाषया च प्रदर्शितः । बालिकानामभिनयपाटवं विलोक्य वहुभिः सज्जनैरनेकविधानि पुरस्करणानि प्रदत्तानि। अन्ते च 'वन्दे मातरम्' इति गीतद्वारा सभाविसर्जनमभूत्। उक्तमहापरिषदः प्राणभूतायाः श्रीमत्या विद्यादेवीमहादयायाः परिश्रमेण विद्यालयस्य समुन्नति दिँनंदिनी जायते । करुणावरुणालयस्य भगवतः श्रीविश्वनाथस्य चरणसरोरुहेषु देवीमहोदयाया दीर्घजीवनं परिषदश्च समुन्नतिं प्रार्थयामहे ।

शुभाभिनन्दनम् ।

ऐषमो नववर्षारम्भे श्रीमन्त आप्पाशास्त्रिश्रीचिन्नस्वामिशास्त्रिणो मीमांसाशिरोमणयो हिन्दुविश्वविद्यालयीयप्राच्यधर्म-विज्ञानविभागाध्यक्षा मद्रासप्रान्तीयाः, कलिकातास्थ-संस्कृत-महाविद्यालयस्य न्यायशास्त्राध्यापकाः पं० श्रीकालीपदतर्काचार्याश्च बङ्गालप्रान्तीयाः, तथा हिन्दुविश्वविद्यालयीयायुर्वेदविभागनिरीक्षका

रसायनाचार्य्याः श्रीमन्तः कविराज श्रीप्रतापसिंहमहोदयाश्च संयुक्तप्रान्तीयाः, भारतीयसम्राजा क्रमशः महामहोपाध्यायपदाभ्यां 'वैद्यरत्न' पदेन च समलङ्कृता इति परमप्रमोदास्पदमस्माकम् । अस्मिन्नवसरे महामहिमशालिनामेषां त्रयाणामपि महापण्डितानां वयम् अखिलभारतीयसनातनधर्मैकप्रनिधिभूतायाः श्रीभारतधर्म-महामण्डलाभिधानायाः महासंस्थायाः सकाशात् सधन्यवादमभिनन्दनं कुर्वन्तः श्रीकाशीविश्वेश्वरादेषां सर्वदा सर्वथाऽभ्युदयं दीर्घायुष्यञ्च कामयामहे ।

राष्ट्रभाषा हिन्दी ।

अखिल भारतीय-हिन्दीसाहित्यसम्मेलनस्य २९ ऊनत्रिंशत्तममधिवेशनम् श्री-सम्पूर्णानन्दमहोदयस्य भूतपूर्वसंयुक्तप्रान्तीयशिक्षामन्त्रिणः साभापत्ये भवितुं निर्धारितमासीत्तराम् । परन्तु तेषां वर्तमानसत्याग्रहान्दोलने कारागारनिवासितया अनुपस्थितौ श्रीमतः पुरुषोत्तमदासटण्डन महोदयस्याध्यक्षतायां मद्रासप्रान्ते सुसम्पन्नम् ।

तत्र श्रीसम्पूर्णानन्दमहोदयस्य भाषणं हिन्दीभाषायाः कृते बहूपयोगि विद्यते । ते हि कथयन्ति यत् सम्प्रति हिन्दीभाषाया उपरि सर्वतः प्रहारो भवति । वर्तमान-शासकास्तु सर्वथा तद्विनाशे एव कटिबद्धा दृश्यन्ते, कर्गजमुद्रायां रौप्यमुद्रायां कुत्रापि हिन्दीभाषाया विनियोगः शासकवर्गैर्न क्रियते । अन्यच्च ध्वनिक्षेपकयन्त्रे (रेडियो विभागे) ज्ञात्वैव प्रचलितानामपि संस्कृतशब्दानां हिन्दीभाषातो निःसारणं कृत्वा अपरिचितानां कठिनार्थानाम् अरबी-फारसी-शब्दानां विनियोगं कुर्वन्ति । किं बहुना सर्वत्रैव उर्दूनाम्ना प्रचालितायाः कस्याश्चन वैदेशिकभाषाया एव प्रचारे ते सन्नद्धा दृश्यन्ते । भाषया सह सदैव संस्कृतेः सम्बन्धो भवतीति सर्वेऽपि जानन्ति । अतश्च सर्वथा संस्कृतिरक्षाभिलाषुकैः सम्प्रति हिन्दीभाषायाः संरक्षणे बद्धपरिकरैर्भाव्यम् इति हि तेषां संक्षिप्त आशयः ।

अत्र वयं संस्कृतसमाजस्य कृते किञ्चिद्वक्तुं कामयामहे । ते हि कर्णे पातिततैलाः हिन्दीभाषातो बहुदूरं तिष्ठन्ति । तेषु सम्प्रत्यपि बहवो विद्वांस एवम्भूताः सन्ति, ये हिन्दीभाषां 'भाखा' इति नाम्ना समुपहसन्तः सर्वथा तदनादरे एवात्मानं धन्यं मन्यन्ते । तत्र ते दत्तावधानाः परामृशन्तु यत्—संस्कृतभाषायाः संरक्षणं किं जगति उर्दूभाषाप्रचारतो भविष्यति आहोस्वित् हिन्दीभाषाप्रचारेणेति । अत्र नास्ति अधिकं वक्तव्यम् यद् हिन्दीभाषा हि संस्कृतभाषात एव निर्गतेति तत्प्रचारे तत्संरक्षणे संस्कृत-भाषापि संरक्षिता सम्मानिता भविष्यति । सर्वतोऽपि सम्प्रति भारते हिन्दीभाषा राष्ट्रभाषा भवति चेत् तन्मातृस्थानीया संस्कृतभाषाऽपि राष्ट्रभाषाजननी भविष्यति ।

परन्तु यदि हिन्दीभाषा विकृता सती 'हिन्दुस्तानी'ति नामधारिणी भूत्वा संस्कृतशब्दान् स्वकोषात् सर्वथा विदूरीकुर्वती एव स्थास्यति तर्हि तु कियता कालेन भारतवर्षसंस्कृतिरपि विनष्टा स्यात्, तयैव सह संस्कृतस्यापि नामशेषः स्यादिति। सति समये संस्कृतानुरागिणो महानुभावा यतन्तां हिन्दीभाषायाः स्वरूपसंरक्षणे इत्यस्माकं निवेदनम्। सम्प्रति मनुष्यगणनायां 'हिन्दी' इति नामैव सर्वैं हिंदुभिर्लेखनीयम् नहि हिन्दुस्तानीति। अत्रापि पूर्णमवधानं देयम् विद्यते।

संक्षेतोऽस्माकमेतदेव वक्तव्यं विद्यते यत् संस्कृतज्ञाः सुधियः सर्वथा सन्नधा भूत्वा कार्य्यक्षेत्रेऽवतरन्तो हिन्दुसंस्कृतेः हिन्दीभाषायाश्च संरक्षणं कुर्वन्तः संस्कृतभाषाया एव सम्मानं करिष्यन्तीति सर्वतः सर्वथाऽस्माकमनुरोधः।

सन्ध्यारहस्यम्।

नाविदितं तत्र भवतां विद्यैकशरण्यानां निखिलभूमण्डलमण्डनायमानानां भासुरभूसुरनिकरपरिवृतानां विद्वद्धौरेयाणां विपश्चितां, कीदृग् पुस्तकमिदं संध्या रहस्यमिति दृष्टिपथैव विभावयन्तु नव्यशिक्षादीक्षितेभ्योपि संध्यावन्दनादि कार्यप्रवृत्त्यर्थं पुस्तकमिदं वरीवर्ति। कथं संध्याकरणीया, संध्यावन्दनेन किं भवति इत्यादि प्रश्नानामुत्तरमपि विज्ञानरीत्या प्रदर्शितमस्ति।

पण्डितसमाजानां कृते तु उपस्थानादीनां मन्त्राणां पदच्छेदतया सायणभाष्य रीत्या च अर्थं स्फुटं प्रतिपादितं विद्यते। विशेषतस्तु ब्राह्मणकर्मरहितानां ब्राह्मणसमाजानां कृते पुस्तकमिदं समुपयोगि वर्तते। अन्ते चास्मिन्पुस्तके आनोभद्रादीनां मंत्राणामपि समावेशः कृतः। अभिलाषाष्टकमपि सार्थतया व्याख्यातम्। अस्मिन्पुस्तके आनो भद्रादीनां मंत्राणां अभिलाषाष्टकस्यार्थश्च व्याकरणाचार्य मन्नूलालद्विवेदमहोदयैः कृतः। यद्यप्यस्मिन्पुस्तके मंत्राणामर्थाः तत्रैव स्थाने न सन्ति—तथाप्याशास्महे यदग्रिमसंस्करणे त्रुटिरियं व्यपगता स्यात्। अस्य संपादक महाभागाः प्रथितमहायशस्काः श्रीलक्ष्मणनारायणगर्दे महाशयाः सन्ति। संग्रहकर्ता च बहुस्मृतिकः कश्चित् "स्मृति" नामामहाशयः। प्रकाशकः—राजाराम पंडया महाशयः। पुस्तकमिदं वेदानुवचनं "दि डेली प्रैक्टिस आफ दि हिन्दूज" प्रकाशकानां साहाय्यतया प्रकाशितम्। वहिःस्थाः जिघृक्षुमहोदया षडाणकचिटिकाप्रेषणेन पंडया राजाराम—राममन्दिर चौखम्बा बनारस इति संकेतेन प्राप्स्यन्ति। अत्रत्यसमाजानां कृते तु विना मूल्यं वितरति पुस्तकमिदमुपरितनसंकेतेनेति शिवम्। (कश्चननागर पण्डितः)

समालोचना ।

मधुरवाणी—संस्कृतमासिक पत्रिका। सम्पादकः संस्कृतसाहित्यरत्नम् गलगली रामाचार्यः, सहसम्पादकः संस्कृतसाहित्यभूषणं वुर्ली श्रीनिवासाचार्यः। मूल्यं सपादं रूप्यकद्वयम्। एकस्याङ्कस्य मूल्यमाणकचतुष्टयम्। प्राप्तिस्थानम्—मधुरवाणी कार्यालय, १६९२ वेळगांव।

सहसा कर्णाटकप्रान्तस्य एकमात्रसंस्कृतमासिकपत्रिकेयं न केवलं कर्णाटक एव प्रत्युत समग्रेऽपि भारते संस्कृतभाषाप्रचारं विदधती संस्कृतसाहित्यसमाजे नवनवमुत्साहमुत्पादयन्ती यशस्वितयाऽत्मनो वर्षपञ्चकमतिक्रम्य ऐषमे कार्तिकमासे षष्ठवर्षे पदं न्यदधादिति कस्य गीर्वाणवाणीहितैषिणो न प्रमोदातिशयः स्यात्। सम्प्रति सपादशतपृष्ठात्मको विशेषाङ्को मदग्रे वर्तते। अस्य नाम प्रथमसंस्कृतसाहित्यसम्मेळनाङ्क, इति। विशेषाङ्केऽस्मिन् प्रकाशितानि साहित्यसम्मेळन—गीर्वाणवाग्वर्धिनीसभयोरध्यक्ष-स्वागताध्यक्षभाषणानि पराण्यपि संस्कृतभाषाप्रचारौपयिकानि प्रबन्धपुञ्जानि संस्कृतज्ञानां कृते नितरामुपकारकाणीति सर्वैः संग्रहणीयोऽयमङ्कः। एतादृशैः सेवाविशेषैः संस्कृतमुपकुर्वन्ती सहयोगिनी 'मधुरवाणी' दिनेदिने समुन्नतिं कीर्तिञ्चावाप्नुयादिति नो हार्दिकोऽभिलाषः।

—o—

अ० भा० संस्कृतविश्वविद्यालयपरीक्षा ।

अखिल भारतवर्षीय-धार्मिकाध्यात्मिकसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य तदन्तर्गतायाः काशी आयुर्वेदसंमिलन्याश्च सर्वा अपि परीक्षा अप्रेलमासस्य १० दशमीतारिकामारभ्य १३ त्रयोदशतारिकां (१९४१) यावत् तदनुसारतः चैत्रशुक्ल त्रयोदशीगुरुवासरतः वैशाखकृष्णद्वितीया रविवारपर्यन्तं भविष्यन्ति। समुचितसमये सर्वत्र केन्द्राध्यक्षमहाशयानां सन्निधौ परीक्षा प्रश्नपत्रादिकं प्रेषितं स्यादिति।

निवेदक—सेक्रेटरी, अ० भा० सं० विश्वविद्यालय,
महामण्डल भवन, जगतगञ्ज; बनारस कैंट।

—o—

शुभसमाचाराः ।

छपरा मण्डलान्तर्गत जगन्नाथपुराभिजनानां काशीस्थानां महामहाध्यापक श्री पं० गोपालशास्त्रिणां दर्शनकेशरिणां भ्रातृव्यस्य श्रीउमेशत्रिपाठिनः परिणयसंस्कारः सम्वत् १९९७ सप्ताङ्काङ्काब्जमिते वैक्रमे माघशुक्लदशम्यां गुरौ तत् प्रान्तीय कुडवा-

ग्रामाभिजनानां श्रीहरदीपत्रिपाठिनां स्वस्तिमत्या कन्यया सह समजनि। अस्मिन् शुभावसरे वेश्यानृत्यनिरोधं कृत्वा काशीस्थानां महतां विदुषां श्रीमतां म० म० गङ्गाविष्णुशास्त्रिणां व्याख्यानान्यभूवन् सूर्य्योदयसम्पादका श्रीअवधेशप्रसाद-द्विवेदिनः श्रीसरयूप्रसादशास्त्रि (द्विजेन्द्र) कविरत्नमहोदयप्रभृतयः संमिलिता आसन्। तत्र प्रान्ते सर्वत्रैव वेश्यानृत्यनिरोधस्य सुप्रथाप्रचारो जातः। इत्येवं सर्वथा आदर्शविवाहोऽयं निर्विघ्नं सुसम्पन्न इति।

—श्रीदेवव्रत त्रिवेदी कविराज हवड़ा।

काशी सरयूपारीणपण्डितमहासभा।

इह काश्यां काशीस्थप्रसिद्धवैद्यानां पं० श्रीसत्यनारायणशास्त्रिकविराजमहोदयानां साभापत्ये काशीस्थसरयूपारीणानां विदुषां विद्यार्थिनाञ्च सङ्घटनोद्देश्यत इहत्यानां सुप्रसिद्ध-सरयूपारीणब्राह्मणानां प्रथमाधिवेशनमभूत्। तत्र सर्वसम्मत्याधोनिर्दिष्टा विद्वांसः पदाधिकारिणो निर्वाचिताः। सदस्याश्च एकपञ्चाशत्संख्याका निर्धारिताः। येषां सम्मत्या सर्वप्रथमं काशीस्थानां सरयूपारीणविदुषां विद्यार्थिनां संख्यासङ्कलनं भविष्यति। ततोऽग्रे कार्य्यप्रसारो भविता।

स्थायी सभापतिः—पं० श्रीसत्यनारायणशास्त्री कविराजः। प्रधानमन्त्री—पं० श्रीगोपालशास्त्री त्रिपाठी (दर्शनकेशरी) स० मन्त्रिणौ—पं० श्रीरामजीशास्त्री पाण्डेयः पं० श्रीईशदत्तशास्त्री पाण्डेयश्च। प्रचारमन्त्री—पं० श्रीवेणीमाधवशास्त्री शुक्लः। कोशाध्यक्षः—पं० श्रीनारायणपतित्रिपाठी महोदयः।

निवेदयिता—श्रीसरयूप्रसादशास्त्री (द्विजेन्द्रः)

शोकोच्छ्वासः।

मेरठमण्डलान्तर्गत पिलखुवाऽवसथवास्तव्यस्य असौडास्थ देवीसिंहसंस्कृत-विद्यालये संस्कृताध्यापकस्य पं० प्यारेलालशास्त्रिणो ज्येष्ठपुत्रः सोमदत्तशर्मा द्वादशवर्षवयस्येव करालकालकवलितोऽभूत्। एतस्य पुत्ररत्नस्य वियोगेन सम्बन्धि-जनवर्गस्य असह्यमपारदुःखमस्ति। अतो वयं समवेदनया परमेश्वरं प्रार्थयामः—शास्त्रि-महोदयस्य कनीयान् सिब्बो नामसुतो दीर्घायु र्भूयात् मृतात्मनः शान्ति तन्मातापित्रोः परिचित जनानाञ्च तदीय दुःखसहनस्य सामर्थ्यञ्च देयादिति शम्। शोकार्तः परशुरामः।

कलि पञ्चकम्।

निर्माता--पं० शिवावतारमिश्रः व्याकरणाशास्त्री (कर्वी कालेज बान्दा)

प्रिया वामा वामाः पतिषु तनयास्तातरिपवो
निरायासा दासाः परिजनजनाः प्रेमविमुखाः।
स्वपार्श्वस्थावस्था सततविषमाऽभद्रभवना
घनाशोका लोका अहह ! कलिकालः प्रभवति ॥ १ ॥

क्वचिद्वस्त्राभावादमितशिशवः कम्पितवपुषः
क्वचिच्चान्नाभावे भ्रमति भुवने भिक्षुकगणः।
क्वचिद्रोगाक्रान्ता भुवत इह हा रामरमण !
प्रभो ! पाल्या लोका अहह कलिकालः प्रभवति ॥ २ ॥

अशर्मा सत्कर्मा लसदशुभकर्मा सकुशलः
युवानन्दा मन्दाः सुमतिनिधयो निर्धनतराः।
परार्थप्रभ्रंशी नृषु सदवतंसीयत इह
समस्मिन् लोकेऽस्मिन्नहह ! कलिकालः प्रभवति ॥ ३ ॥

विना वृष्टिं नष्टा कृषिरमितगावो विनिहताः
गता नैर्धन्यं वै कृषकनिवहाः सर्वविधिना।
घनाध्यक्षाः स्वच्छासनशयनशीला युतमदा
निराकुर्वन्त्यन्यानहह कलिकालः प्रभवति ॥ ४ ॥

समेषां शूद्राणां भवतु भुवि सन्मन्दिरगतिः
सुभुञ्जन्तां लोकाः सततमधमैः सार्धमधुना।
भवन्त्येवं वाचो जननि ! सुखदानेच्छुकनृणां
कथं भद्रं भूयादहह ! कलिकालः प्रभवति ॥ ५ ॥

मानवीय-विकासः।

(लेखकः—विद्याधरशुक्ल शास्त्री काव्यतीर्थः, विशारदः
गवर्नमेण्ट आयुर्वेद कालेज पटना)

मानवजातेरुन्नतमविकासः लक्षाब्दात्प्राक् समजनि। विकासे च कतिकोटिहायनान्यतीतानि। महाभारतकालादनन्तरं जगति धर्मस्य, शौर्यस्य, पौरुषस्य च ह्रासः प्रारब्धः, जगति परिवर्तनमारब्धम्।

पुरातना आर्याः धनानि, रत्नानि च निस्साराणि मत्वा पृथिव्यां निक्षिप्य निष्प्रयोजनतां स्फुटम्प्रकटितवन्तः । परन्त्वतीते तादृशे सुपुण्ये काले जना वसुधातः वसूनि निष्कासितवन्तः, तानि चावाप्यात्मन्यन्तर्हितां शक्तिं सर्वथा विस्मृतवन्तः। यत्र च— "यत्र नार्यः प्रपूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः" इति सिद्धान्त आर्यजातेरासीत्, परिवर्तमाने जगति ता एव देव्यो भोग-सामग्रीत्वेन जनैरङ्गीकृताः । यश्चानाचारः विस्मृतिगर्ते निपातित आसीत्तस्यैव पुनरुद्धारः कृतः । असत्पथे द्रुतगत्या व्रजतश्च जगतोऽवरोधो नितरामावश्यकः, तस्य च भगीरथप्रयत्नमन्तरा न साधारण्येन निरोधः कर्तुं शक्यते । क्षणं सुस्थिरं मनो विधाय, विचार्यतां यदामुष्मिके प्रवाहे कः पोत आश्रयणीयः, कश्च जगतः श्रेयसे भविष्यतीति ।

सुखस्य, दुःखस्य, शुचश्च साधनमिन्द्रियं मनः । तस्मान्मनसः पूतीभाव एव निखिलश्रेयस्साधनमिति ब्रूमो चेन्न केषामपि शेमुषीजुषां वैमत्यं प्रसज्येत । पूतीभूते च मनसि सर्वाः समस्याः स्वयमेव समाहिता भवेयुः ।

एतत्सर्वं समीक्ष्य मानवजातेरुत्कर्षवृद्ध्यै समेषाम्मनसः पूतीकरणमेव साधनमिति विचार्योपाय आश्रयणीयः, कृते चोपाये न केषामपि चेतसि कुत्सिताः हीनाश्च भावा उत्पद्येयुरिति प्रयत्नपरैर्भवितव्यम् ।

एवञ्च कृते पुनरपि सत्ययुग-समयः समायास्यति, मानवाश्च स्वस्वकर्तव्यमार्गान् विन्देयुः, समे च जनाः सुखेन, शान्त्या स्वजीवनयात्रायां साफल्यभाजनानि भवेयुरिति ।

"ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन ! तिष्ठति" अस्या अपि सुधामधुरवाचस्तदैव याथार्थ्यमवगतं स्यात् । स्वान्तःस्थाया आत्मशक्तेः प्रेरणामविदित्वाऽनवधार्य च मानवः कर्मबन्धने बध्यते, मायया लिप्यते, मोहेन मोह्यते । एवञ्चात्मस्थां शक्तिं विस्मृत्य सर्वतः स्खलनपदव्यामेव पदं धत्ते ।

प्राणिनामैहलौकिके जीवने मानवजीवनः सर्वोत्कर्षेण वर्तते । प्राणिनः स्वभावेन स्वस्योन्नतिं चिकीर्षन्ति, परन्त्वधुना ते स्वकमुत्कर्षं सर्वथा विस्मृत्य, सांसारिकेषु विषयेषु च ते लीनाः सन्तः विषयानन्दमेवानन्दसर्वस्वं मत्वा सत्यानन्दतः बहुदूरे सन्ति ।

वस्तुतः, मानवजन्म एवात्मोन्नतेर्विकासस्य च द्वारमस्ति, अनेनैव च द्वारेण प्रधानं धाम लप्स्यते । इन्द्रियाणि हि पार्थिवानि, पार्थिवेषु च विषयेषु तेषामाकर्षणं स्वभावसिद्धमेव । परन्तु विकाससाधनानि तान्येव सन्तीति तेषां स्वायत्तीकरणं सर्वतः प्रथममपेक्ष्यते ।

सत्ययुगे सर्वाणीन्द्रियाणि स्वायत्तान्यासन्न च सांसारिकेषु विषयेष्विदानीमिवाकृष्टानि। एतदेव कारणमस्ति, यत्ते स्वान्तःस्थां शक्तिमनुभूयाध्यात्मिके ज्ञाने सफलाः सन्त आत्मानं विकासितवन्तः। जाते ह्यात्मिकशक्तिविकासे जगतः विषयजालेभ्यः चेतो निवर्तते।

स एव विकासः प्रशस्यते, स्पृहणीयश्च भवति, यत्र हि स्वात्मा सच्चिदानन्देन सह परमानन्द-धारायां निमज्जति। तथा च,

"सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायां,
सोऽश्नुते सर्वकामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिता"

इत्युपनिषद् वाक्येन जीवन-याथार्थ्यमाप्नुयान्मनुजः। यदि विकासानन्दः क्षणमप्यनुभूयते, इन्द्रियाणि स्वयमेव वशे स्युः, लोकश्च संसारतो विरज्यानन्दानन्दराशौ निमज्जितुं सन्नद्धो भवेत्।

जगतः पाशे बद्धो हि मनुजः न विकास-पथे पदमप्याधातुं सहसा प्रभवति पुरस्सरता तावद्दूरे तिष्ठतु। आस्माकीना मानसी गतिर्नितरां विकृतिमापन्ना, येन विषयजाले बद्धा अपि हर्षातिरेकमनुभवामः। स्वेनैव च स्वपदं बन्धने बध्नीमः।

मानवजातिर्यदि स्वोत्कर्षं कामयेत, संसारे चादर्शस्थानमार्यजातेः, सभ्यतायाः संस्कृतेश्च विजयवैजयन्तीमाकाशमण्डले दोधूयमानां दिदृक्षति, तर्हि सावधाना भवतु, अस्माच्च जगतः, "दुराचारं, स्वार्थकामित्वं, लोलुपत्वं, नीचतां, दीनतां, हीनतां सर्वविधानाचारताञ्च, निष्कासयतु। धर्मस्य, भारतभूमेश्च गौरवमीहताम्।

मानवजातेः साफल्यमसाफल्यं वल्गुत्वम् फल्गुत्वम्वा सर्वं भवद्धस्ते निहितंवर्तते।

जागरूकेन सता निजस्य विधेयं विहितं चेदत्रैव जीवनस्य साफल्यमन्यथा "जठरं को न बिभर्ति केवलम्"। भवद्भिः स्वजीवनयात्रायां कियती सफलतावाप्तेति विचार्यतां? विकासे, साफल्ये च, अभ्यासो, रुचिर्ज्ञानमित्येतानि साधनानि।

वीरतां, धीरतां, साहसोत्साहौ च साहाय्ये नियुज्य सावधानतयाऽग्रे पदमास्थापयन्तु।

धैर्यमात्मसंयमश्च द्वावेतौ विपत्प्रतीकारक्षमौ अतः स्मारं स्मारमिमौ न विस्मर्तव्यौ। न मृषा कदापि बुद्धिः कलुषयितव्या।

आत्मिकशक्तिमनुभूय स्वोन्नतये प्रयतन्ताम्। एष समयः समुन्नतेः, यदि साम्प्रतं कर्णे तैलं सन्निधाय निद्रिताः स्युस्तर्हि नूनमधः पतिष्यन्ति।

वयं सर्वे मानवसमाजस्य सदस्या अतोऽस्माभिः समाजस्य शिक्षायाः सभ्यतायाश्च विकासो विधेयः स्वीया च मानवी शक्तिस्तथा वर्द्धनीया येनेदं नभोमण्डलमस्माकञ्च कीर्तितिभिरोतप्रोतं स्यात्। मानवाश्च सुखेन शान्त्या जीवनं यापयेयुरिति।

"किञ्चिन्न साधयति कल्पलतेव विद्या"

लेखकः—विद्यार्थी शिवचन्द्रशर्मा "अद्भुत" तिलक कुटीर (छपरा)

अस्मिञ्जगति के न जानन्ति यत् येन प्रकारेण कल्पतरुः याचकेभ्यः अप्राप्यवस्तूनि अपि प्रददति, तेनैव प्रकारेण विद्या अपि सर्वेभ्यः सर्वं दातुं शक्नोति।

कस्यचित् अपि निकटे विद्या तिष्ठति चेत्, तर्हि स मन्यते यन् मम निकटे किन्नास्ति, अर्थात् सवमेवास्ति। तथा स कुत्रापि (अन्यस्मिन्देशेऽपि) गच्छेत् तर्हि स तस्य देशस्य पूजनीयो भविष्यति। स कुत्रापि अनादृतो न भविष्यति। क्षुद्रोऽपि नरःकथन्न भवेत् यदि असौ विद्यावानस्ति तर्हि सोऽपि राजभवने सन्मानं लभते। अत अस्माकं हितोपदेशे लिखितमस्ति यत्—

सङ्गमयति विद्यैव, नीचगापि नरं सरित्।
समुद्रमिव दुर्द्धर्षं, नृपं भाग्यमतः परम्॥

अर्थात्—येन प्रकारेण निम्नगापि नदी निजाश्रितान् तृणादीन् दुर्गमं जलनिधिं प्रापयति, तेनैव प्रकारेण नीचपुरुषाश्रयापि विद्या नरं दुर्धर्षं नृपं प्रापयति।

अस्मिन्भूमण्डले कोऽपि जनः विद्यया विना किमपि प्राप्तुं न शक्नोति। धनं, ज्ञानं, यशः किमधिकं मोक्षोऽपि विद्यया विना लब्धुं न शक्यते। मन्यताम्, कस्यचित् नृपस्य निकटे धनं तिष्ठेत्, तर्हि असौ नीचकर्मणि निजद्रव्यं व्यापारयिष्यति ततः पश्चात् मोक्षाधिकारी न भविष्यति।

यदि तस्य निकटे विद्या अस्थास्यत् तर्हि स सुकार्ये निजधनं व्यापारयिष्यत्, ततः परमवश्यं मोक्षाधिकारी अभविष्यत्। अनेनैव ज्ञायते यत् विद्यां विना धनसम्पन्नो भूत्वापि नर ऐहिकं पारलौकिकञ्च सुखं प्राप्तुं न शक्नोति। अहा! विद्या कीदृशी विद्यते, कस्यचित् निकटे विद्या भवेत् यदि तेन अरण्येऽपि कथन्न स्थीयताम् तथापि तस्करैः सा (विद्या) चोरिता न भविष्यति।

यदि कोऽपि धनमादाय कुत्रापि गच्छेत् तर्हि पथि चौराः तम् हत्वा सर्वाणि

धनानि अपहरिष्यन्ति । कोऽपि कुमार्गे गच्छेत् तर्हि विद्या तम् कुमार्गगामिनं नरं सन्मार्गगामिनम् कर्त्तुम्प्रभवति । किमधिकं लिखानि, अनेनैव एकेन श्लोकेन भवन्तः अस्याः समुत्कर्षं सम्यग् रूपेण ज्ञास्यन्ति ।

यथा—विद्या ददाति विनयं, विनयाद् याति पात्रताम् ।
पात्रत्वाद्धनमाप्नोति, धनाद्धर्मं ततः सुखम् ॥

अत एव भवन्तः सर्वं त्यक्त्वा सरस्वत्याः आराधने तत्पराः भवेयुः, इयमेव किङ्करस्याभिलाषा वर्त्तते ।

—•—

"भारत-माता"

ले० पं० रामबचनपाण्डेयः (अध्यापकः) बी० बी० एम० ई० स्कूल बक्सर, शाहाबाद ।

स्वस्त्यस्तु ते जननि ! मे भुवि कीर्तिरस्तु,
मार्गे शुभे तव बलं च चिरायुरस्तु ।
पद्मा समाविशतु ते सदनेऽस्तु पुष्टिः,
क्षान्तिः सुशान्तिरथ मङ्गलमस्तु तेजः ॥१॥

भूस्वामिनां प्रशमयाशु कलिं प्रजानां,
दुर्वासनाशत-मलीमसमानसानाम् ।
संस्तोतु-(संगातु) मुज्ज्वलगुणान् विबुधानुमेयान्,
व्यक्तः कथं तनुमति'वचनो' हि दासः ॥२॥

लोकप्रिये ! तव वियोगजवह्नि-धूम-
स्तोमप्रभा-प्रशिथिलीकृत-दृष्टिपाताः,
सभ्याः परस्परमुखं प्रसमीक्ष्य नूनं
ध्यायन्ति ते धवलकीर्तिकदम्बशोभाम् ॥३॥

न केवलं नागरिकैर्जनैरये ! (प्रजागणैः)
प्रतन्यते तीर्थशिलाधिरोपणम्,
तटे हि गाङ्गे भवबन्धनच्छिदे
समुत्सुकैर्ग्राम्यजनैरपि स्वयम् ॥४॥

नैतिकैर्दमन-शासनैर्भृतं,
सार्वभौमपुरुषं नराधिपम् ।
दुःखदग्धहृदया दिदृक्षया,
आगताश्च विफलीकृता गताः ॥५॥
(प्रजागणाः)

सा च विश्ववशता हरित्सु ते
भारतीयजनतासु चाश्रिता,
दृश्यते ननु विभर्त्सना क्वचित्
नास्ति कापि खलु क्षपातिता ॥६॥

धर्मरक्षणविधौ प्रजागणाः
केन सन्ति सुचिरात्समीहितम्,
प्रापिताः स्वनिलयेषु नैतिकं,
कीर्तिसारमनिशं स्मरन्ति नो ॥७॥

संस्कृत-भाषा ।

(लेखकः—वि० कृष्णस्वाम्ययङ्गार्यः, श्रीभाषाभ्यासिनीसभाकार्यदर्शी,
श्रीचामराजेन्द्रसंस्कृतमहापाठशाला)

संस्कृतभाषा नाम सेयममराणामनुत्तमा वाणी सरसकविता वशीकृतरसिकजनमानसराजहंसा गम्भीरभावप्रकाशनोपयोगिसुन्दरपदबन्धबन्धुरा कविकुलतिलककालिदासादिपण्डितप्रवरैस्सकललोकबहुमानपात्रैरभिवर्धिता प्रख्यातिमवापिता च सकलकलाकलापदुर्दैववैभव इव गृहीताभिधानान्तरे कलिकालेऽस्मिन्प्राचीनसंप्रदायपरित्यागमात्रसमभिनन्दन्मूढजनबहुलेऽपि जागर्ति धिषणाबलतुलितधिषणैर्विद्वदग्रगण्यैरुपास्यमाना, यस्यामेव भारतीयैः "प्रमाणानां मूर्धन्याः कृतकेतरा इमा वाच" इति प्रशस्यमाना त्रयी प्रादुरासीत्, यामेव च सारज्ञपण्डितबहुमन्यमानसौन्दर्यविशेषेण नानाविधभावोद्रेकप्रयोजकमनोहरपदगुम्फरमणीयेन साहित्येनाधुनाऽपि मातृभाषापदवीमधिष्ठापितामपि मृतभाषामाचक्षाणाः पाश्चात्या लज्जाभरविनम्रवदनास्तूष्णीम्भावमवलम्बन्ते । विदितमेव किल सर्वेषामेतद्विस्तरेणाभिदधतो मम पुनरुक्तिदोषेण दूषितमिदं वचनं यदाधुनिकैर्विदेशीय-विद्याभ्यासपरिवर्तित-

भावनाजालैर्भारतीयपद्धतीरशेषा अपि निरर्थिका मूढजनप्रवर्तिताश्च मन्यमानैस्तरुणै र्वैज्ञानिकग्रन्थशून्यतयाऽनुपयुक्तदुरवगाहशास्त्रग्रन्थभूयिष्ठतया व्याकरणनियमबाहुल्येन व्युत्पित्सूनामतीव कष्टावहतया च भाषामेतामनाद्रियमाणैर्भूयत इति। सत्यमेवैतत्संस्कृतभाषायां शृंखलाबन्धननिर्विशेषा वैयाकरणविधयो बहवस्सन्तीति, तथाऽपि तदेव किल तस्यास्संस्कृतत्वं नामेति विजानानो न कोऽपि तामुपेक्षितुमुत्कण्ठते। आंग्लभाषाभ्यासपक्षपातिनः पुनराधुनिका उदरभरणोपायमन्यमनवेक्षमाणा गैर्वाणवाणीशुश्रूषामनावश्यकीमालोच्योदासते। प्राचीनाः पुनर्लक्ष्मीलीलाकमलमकरन्दास्वादनलुब्धरोलम्बावलम्बितसौखशायनिकपरिचारकभावा उदरपूरणक्लेशवार्तानभिज्ञाः संस्कृतां वाणीमुत्तमतमग्रन्थलेखनादिनाऽभ्यवर्धयन्निति नैतद्विपश्चितामपाश्चात्यानामपि न श्रुतिपथमलङ्कार। एवमुदासीनैष्वास्मास्वात्मनो जन्मभूमावेव भारते देशे क्षीणप्रसारा गीर्वाणभारती विनाशकालमासन्नमवबुध्येव खिन्नहृदया प्रतिदिनं कृशतामवाप्नोति। आंग्लविद्यामभ्यसितुमशक्नुवानाः पुना रूप्यकशून्यपाणयो (Poor men like a church-rat) दरिद्रा जनास्संस्कृतभाषामधीयते तासु तासु शालासु, परन्त्वेतावता न जातु जननी भाषान्तराणामियममराणां वाणी परममानन्दं लब्धुमीष्टे। तदत्र किङ्कर्तव्यमस्माभिर्गीर्वाणवाणीप्रणयपरित्याजितस्वार्थसाधनाभिलाषैर्निर्मलान्तःकरणैः प्राचीनैरिवेति सत्यमुदेति काचिदाशङ्का। किमपि ममोचितमिति विदितमुत्तरं वितरीतुमेष लेखने यत्नो व्यरचि।

न आधुनिकीषु पाठशालासु पञ्चदश हायनान्यभ्यस्यमपि गैर्वाणीं वाणीं कोऽपि तत्र पाण्डित्यमवाप्तुमीष्टे। प्राथमिकपरीक्षापाठ्यग्रन्थत्वेन निर्णीतानि हि रघुवंशकुमारसम्भवमाघादिमहाकाव्यानि न कस्याऽपि व्युत्पित्सोरप्रौढमतेर्बालकस्योपकारं नाम तन्वते; परन्तु तादृशकष्टग्रन्थावलोकनमात्रेण भीतानेतान् शिथिलितसंस्कृतभाषाभ्याससङ्कल्पानारचय्यामरवाणीप्रसारे विपुलं प्रतिबन्धमाचरन्ति। एवं सति समुचितग्रन्थदारिद्र्ये कथङ्कारममृतधारामधुरा जननी सर्वासामपि भाषाणामवाप्नुयादभीप्सितां सर्वतोमुखीं प्रगतिमिति विचिन्तनीयमापतितमस्ति देशसेवाधुरीणैरकृत्रिमराष्ट्रप्रेमधूतकल्मषैरशेषैरपि विद्वद्भिः। भाषामेकामखिलपरिचितामन्तरेण न कदाऽपि राष्ट्रस्योद्धारस्सुकर इति समवगतवद्भिः किल गान्धिप्रमुखैर्हिन्दीभाषाप्रचारे महान्प्रयत्नोऽवालम्ब्यत, यस्य किल प्रभावेन दक्षिणभारतहिन्दीप्रचारसभा नाम काचन हिन्दीभाषापरिचरणश्रद्धालुस्संस्था निरमायि। एवमनेके राजकीयरङ्गे सामाजिकक्षेत्रे च लब्धयशसो विवेकिनस्तत्र तत्र नानाविधोपायावलम्बनेन भाषाप्रचाररूपमावश्यकं कर्तव्यमदम्भेनारचयन्तो जरीजागरति येषामेव

पन्थानमनुप्रपन्नैरमरवाणीशुश्रूषणकुतूहलिभिरस्माभिरपि महान्तमास्थाय प्रयत्नमवाप्तव्यमस्ति समीहितम् । गद्यग्रन्थविनाभावदुरभ्यसा हि व्युत्पित्सुबालकानादरगोचरा नो वाणी शीघ्रमेव समग्रे भारते प्रचारमुपेष्यति यदि वयमप्यान्तरान्कलहान्परित्यज्य (internel quarels) ध्येयसाधकानामावश्यकीमैकमत्यभावनामाश्रयन्तः परित्यक्तेर्ष्यादिप्रगतिविरोधिदुर्गुणाः कर्तव्यमवबुद्धवन्तो भाषासुन्दरीमनुपमैर्नाटककादम्बरीकथादिरूपैराधुनिकदशोचितरीतिलिखितैरनेकविधै ग्रन्थैरेव परमरमणीयैर्भूषणैरलङ्करिष्यामः । लिखिताः पुनरनुभावमनुभावमपरिमितमायासमप्युत्तमैस्सरसशैलीवशीकृतभावज्ञसारग्राहिपुरुषमानसैः कविभिरभिनवाश्चेद्ग्रन्थाः कुवेरमप्यवधीरयद्भिस्तत्रतत्र लब्धप्रतिष्ठैश्चलच्चित्रदर्शनव्यसनिभिर्धूमवर्तिका (Cigarette) पानमहोत्सवाभिलाषिभिर्वा पाश्चात्यनागरकितापरिवर्तितजीवनक्रमैर्धनिकैर्मुद्राप्येरन्प्रकाशनपदवीञ्च प्राप्येरंस्तर्हि सद्यस्समवाप्तसमधिकसन्तोषा सनातनसत्संप्रदायसाभिमानसरस्वतीसमाराधक-समभ्यर्चिता सुरभारती महतीमभिवृद्धिमचिरेणाधिगमिष्यतीत्यत्र नास्ति संशयावसरः । [एतादृशदुरधिगमगद्यलिखितो भवदभिप्रायः सर्वसाधारणानां कृते क्लेशावह इति प्रचारविषये सरलभाषा व्यवहारायानुरोधं कुर्मः-सम्पादकः]

आह्वानम् ।

कवे ! त्वम् चल, चल, वनदिशि !
गुञ्जन्तम् मञ्जलरवगीतम्
लतामधुर-रसपीतम् ।
दिशि-दिशि-चूं-चूं-करणे मग्नम्
पश्यतु, द्विजगणवृन्दम् ।
× × ×
गुल्मे गुल्मे मधुरचरन्तम्
पुष्पे पुष्पे रसकणनीतम् ।
रजनीकरधवले मञ्जूले
गायन्तं तम् मधुरवसन्तम् ।
कविमनसोहरणे च भ्रमन्तम्
कविताववनिता गोतवरन्तम् ।
अमले कमले लसति द्विरेफे

मनोहारिणि स्वरसङ्गीते।
कथं न ? त्वम् भजसि

कवे ! त्वम् चल, चल, वनदिशि !

पादपमूले वद्धकदम्बम्
मधुररवन्तम् पुंस्कोकिलम्
प्रियागीतगाने सुमग्नम्
पथिक हृदयतोडने तीव्रम्।

दिशि दिशि केकाकरणे मग्नम्
नर्तन्तम् तम् मधुरं कूजन्तम्
पक्षपाल्या राजितदेहम्
मयूरमयूरी मिथो लसन्तम्।

दर्शं दर्शं, ललितं ललितम्
गायन्तम् तम् दम्पतियुग्मम्।
श्रावं श्रावं वनसङ्गीतम्
हरति दुःखम् विरही।

कवे ! त्वम् चल, चल, वनदिशि !

चूतमञ्जरी रसकणमग्नम्
मधुरं भणन्तम् द्विरेफवृन्दम्।
प्रतिरसाले प्रतितडागे
गायन्तम् तम् वद्धकदम्बम्।

रविनवकिरणे नवप्रभाते
वासन्ते नवकुसुमसंजाते।
विटपे विटपे रहसि व्रजन्तम्
मदनगीतगाने संलग्नम्।

नयनफलं कुरु सफलं ध्रुवम्
दर्शं दर्शं शुकगणछन्दम्।
वद, कथं न? त्वं व्रजसि
कवे! त्वम् चल, चल, वनदिशि।

—कृष्णमोहनचौधरी "साहित्यशास्त्री"

शिशुः।

(ले० पण्डित रामनाथपाठक 'प्रणयी' व्याकरणाचार्यः)

जनयतु जनकानन्दम्
मञ्जुल-मोहकहासः
विकसितकुमुदाभासः
चलितचन्द्रकर इवानवरतं प्रसरतु परितोऽमन्दम्
जनयतु जनकानन्दम्।
मृदुलमुकुलदशकायः
अभिनवकान्तिनिकायः
व्रजतु समुन्नतिमविरतमतुलाञ्चारुतरां स्वच्छन्दम्
जनयतु जनकानन्दम्।
कथयतु कामपि चित्राम्
कथां मनस्विचरित्राम्
भवतु कुशलनेता जगतामथ गायतु गीतममन्दम्
जनयतु जनकानन्दनम्।
जीवतु चिरं कुमारः
सहृदय-हृदय उदारः
विभ्रद् वाति मरुद्भुवने हृदि यावदहो! मकरन्दम्
जनयतु जनकानन्दम्।

—०—

शङ्करस्य रहस्यपूर्णं स्थानम्।

ले०—के० टी० रामशरण शर्मा शास्त्री आर० ई० कालेजाध्यापकः
(दयालबाग, आगरा)

बाँदामण्डलान्तर्गतो यामुनेये दक्षिणतीरे मरका नामको ग्राम एकः। तत्र विख्यातानेकविचित्रपवित्रचरित्रा भगवतः शङ्करस्य मूर्तिरेकाऽनेकाब्देभ्यः पूज्यमाना नानादिग्देशागतमानवैरद्याप्येकस्यारणितरोरधो वर्तते। उच्चैस्त्वमस्याः प्रायः पुरुषप्रमाणम्, सा च 'मूँडिया बाबा' इति नाम्ना प्रसिद्धा मूर्तिः। वैशाखीय वलक्षपक्षत्रयोदश्यामत्र मेला लगति। यस्याञ्च सुदूरवर्तिनो जना मूर्तिदर्शनार्थमुपागच्छन्ति।

भारतेऽनेकान्येवं भूतानि स्थानानि सन्ति। यत्र गमनेन विभिन्नाभिलाषाजुषां मनुतनुजनुषामचिरेणैवेष्टपूर्तिर्जायते तेषु चैकतममेतत्। एतस्य विषये प्रभूतानुभूतजनश्रुतयः प्रसिद्धाः सन्ति। कथमप्यभिलष्यात्रागतः न कोऽपि ना नैराश्यमवलम्ब्य परावर्ततो भवेदिति मामकीनोऽनेकविषयेषु व्यक्तिगतानुभवः। विभिन्नामयहरणाय इदं दिव्यद्वारमेवोद्धाटितं वर्तते पृथिव्याम्। अन्यरोगापहरणापेक्षया 'गठिया' विषये तु स्थानमेतदाश्चर्यजनकचमत्कृतिं प्रदर्शयत्स्थानान्यन्यानि सर्वाण्यतिशेते। अत्रागत्य स्नात्वा रोगी जलविल्वदलफलादिभिः शिवमर्चयति; त्रिश्चतुर्वा परिक्रमते; कुण्डभस्मना शरीरं विलेपयति। एतावन्मात्रमत्रत्यं कृत्यम्। रहस्यस्यास्य तु स जगदीश एवेष्टे यत्काऽलौकिकशक्तिस्तद्भवभस्मनि किन्तु श्रद्धापूर्वकं तद्विलेपनमेवेङ्गेक्सनमप्यतिरिच्य कथमपि शोथः कथं न स्यात्तमपसार्याङ्गं प्राकृतिकदशामुपनयच्छारीरिक-वायुजातवेदनां चापसार्याचिरमेव सद्यः फलदायकं प्रमाणीभवति। एतत्सम्बद्धानन्यचमत्कारानपहाय मदीयगृहस्यैव कतिपयाभिनवघटनाः सविशेषं वर्णिताः स्युः।

(१) षोडशवत्सरेभ्यः प्राङ्मदीयो भागिनेयो यश्च तदानीमेकवर्षीय एवासीदनेनैव रोगेण पीडितः सञ्जातः। अङ्गेषु शोथपूर्वकः सञ्जायते स्म वेपथुः। पौषस्यासीन्मासः, सहनातीतमासीच्छीतम्। एवं भूतेऽपि समये मदीया माता तं स्नपयित्वा यमुनायां प्रातरेव तत्स्थानं क्रोशार्द्धान्तरं गृहान्नीत्वा भवभय-निकन्दनं सेनानी-नन्दनं यथाशक्ति समयावाप्त-जलफलमूलादिभिरभ्यर्च्य परिक्रमां च कारयित्वा तत्कुण्डभस्मना शरीरं विलिप्य गृहमागच्छति स्म। एवं कृते सप्ताहाभ्यन्तर एव दारकः पूर्णरूपेणोल्लाघतामभजत्।

(२) मामकीनाऽस्मिन्नेव वर्षे वर्षीयसी प्रसूरकस्माद्वायुजनितेनैवानेन विकारेण पीडिता सञ्जाता। क्षणमपि च नातिशयपीडावशात्सुखमलभत। नैतावन्मात्रमेवा-

पितु तस्या जीवनमपि सन्देहास्पदं सञ्जातम्। किन्तु किं कर्तव्यता-विमूढोऽस्मदग्रजो "मुँडियाबाबा" शरणगमनमेव तत्कालोचितं प्रतोकारं मन्यमानस्तर्जयत्यपि सवर्षणगर्जनेन पर्जन्ये जनैस्तां तत्स्थानमगमयत्। प्रथमेऽह्नि तु तामुत्थाप्य परिक्रमा कारिता भस्म च तच्छरीरे व्यलेपि। किन्तु समाकर्ण्य चैतत्कदाचिज्जना न मनाग्विस्मेराः स्युर्यदन्येद्युः शोथस्तच्छरीरस्य पीडापगमपूर्वकमेवं दशामभजत् यत्साऽऽत्मनैव 'मुँडियाबावा' महाराजस्य परिक्रमां कृतवती। द्वित्रेष्वेवाहस्सु एवं परिवर्तनं च शरीरे सञ्जातं यदर्गलनगराच्च तद्दर्शनार्थं गतोऽहं जात्वप्येवं निश्चेतुं नाशकं यत्तस्याः शरीरं तथा भूतां दशां प्राप्तं भवेत्। आम्, तानवतनिम्ना तु नैसर्गिकत्वेन कोऽपि तस्यास्तद्दशादुःखमनुमातुं शक्नुयात्, किन्तु वायु-विकार-जन्य-मन्यन्न किमपि चिह्नञ्चक्षुर्गोचरतामायात्।

रहस्यस्यास्या लीलाया ज्ञाने तु समर्थ एव प्रभुः किन्त्वेकस्य अकिञ्चनस्य सनातनधर्मणो मे तत्स्थानविषये एतावच्छ्रद्धाविष्करणं कदाचिदत्युक्तिपूर्णं न भवेद्यदपूर्वं तत्किमपि रहस्यपूर्णं स्थानमित्यत्र न विचिकित्सालेशोऽपि। 'मुँडियाबाबा' महाराजस्य भावनामात्रेणैवाहं येषु येषु कठिनेष्वपि कार्येष्वतर्कितसाफल्यमवापं तेषामिहोट्टङ्कनं कदाचित्तन्माहात्म्यस्याधःकरणमेवस्यादित्यलं व्यर्थायासेन।

—०—

कर्मणां संस्कारजनकत्वम्

लें० वे० र० बालकृष्णशास्त्री शुक्ल श्री होत्र—त्र्यम्बक निवासी

अयि महाशयाः! आधुनिकैः आंग्लशिक्षामण्डितैः पण्डितैः इतरश्चाप्रबुद्धैस्तदनुयायिभिः भारतीयैरेवं संजल्प्यते सर्वत्र, यत् खलु प्राचीनधर्मशास्त्रप्रणेतृभिः अतीव कठिनतरं आचारापरनाम कर्मजालं वैदिकधर्मानुयायिनाम् अवश्यमनुष्ठेयम्। तदकरणे च शास्त्रोक्तः प्रत्यवायोऽनुष्ठातव्य इत्युम्। परं च जागतिक संघर्षणजनकेऽस्मिन् काले विविधधर्मीयैर्नानादेशीयैश्च समुपस्थिते घनिष्ठसंबंधे कथं प्राचीनाचारपरम्परा सुस्थिरा स्यात्? अवश्यमेव प्राचीनाचारपरम्परा संकोचविकासभावेन वैविध्यं सेवेत। परिवर्तिते च तस्याः स्वरूपे को दोषः समुपस्थितो भवेत् इति न जानीमः।

अत्रोच्यते—अयि चिकित्सकबंधवः श्रूयतां वैदिकानां सैद्धान्तिक आशयः आचारापरपर्यायं शास्त्रीयं कर्म जीवानां आशयसंस्कारकं विद्यते तथा चोक्तम्:—

वर्णाश्रमादि शास्त्रेण प्रेरितोऽकरणे भयम्।
पश्यन् करोति यत् कर्म तत्संस्कारकमुच्यते ॥ १ ॥

यत् वर्णाश्रममुद्दिश्य विहितं कर्म तत् कर्म कर्तुः चित्तस्य संस्कारकं भवति; यथा जगत्यस्मिन् वर्तमानानां द्विविधपदार्थानां चेतनाचेतनसंज्ञितानां कर्मणा संस्कारो जायते तथैव शास्त्रीयकर्मभिरपि अनुष्ठातृचित्तमवश्यं संस्क्रियते क्वचित् भोग्यपदार्थश्च। नहि एतावता अलं किन्तु प्रत्येकं वस्तुमात्रं न च कर्म संस्कारं विना व्यवहारार्हं भवितुमर्हति, इति च प्रायो नियम एव वर्तते, तत्रादौ जडपदार्थो विचार्यते। यथा लोहं रौप्यं मृत्तिका सुवर्णं काष्ठादिकं च, तत्र लोहं लोहकारकर्मणा संस्कृतं कार्योपयोगि भवति सुवर्णरौप्यादि सुवर्णकारकर्मभिः परिष्क्रियमाणमलंकारादिरूपेण परिणमते। कुलालव्यापारेण मृत्स्ना घटेष्टादिस्वरूपं धारयति। तक्षा नैजशस्त्रव्यापारेण काष्ठानि गृह-निर्माणोपयोगीनि करोति, यदि उक्तपदार्थास्तत्कर्मणा असंस्कृताः स्युः तदा ते स्वकार्योपयोगिनो न भवेयुः इति तु सर्वानुभवसिद्धम्।

तथैव चेतनपशुपक्ष्यादीनां बालबालिकानां स्त्रीपुरुषादीनां च सर्वेषां विना कर्मसंस्कारं कार्याक्षमत्वं दरीदृश्यते। यथा वा शुकसारिकादीनां वाक्पटुत्वम् इतिवृत्तकथनादिकं च शिक्षारूपक्रिययैव संपाद्यते, अश्वादीनामपि शिक्षणरूपकर्मणैव स्वकार्योपयोगित्वं निर्वर्त्यते।

किमधिकोक्तेन, यथा आंग्लयुरोपीयपण्डितैः आंग्लविद्याशिक्षया संस्कृताः भारतीयाः स्वराज्यशकटवहनोपयुक्ताश्चास्यां शताब्द्यां संपादिताः यदि तर्हि कथं शास्त्रीयकर्मणां न केऽपि संस्काराः भोग्यपदार्थे भोक्तुश्चेतसि न भविष्यन्ति इति मंतव्यम् कर्मणः स्वभाव एवायं पदार्थसंस्करणं नाम। तत्र सम्यक्शास्त्रीयकर्मणा संस्क्रियते एव पदार्थः। तथा च अशास्त्रीयकर्मणा विनिमयेत वस्तुजातं, केवलं आत्मा तु न संस्कार्यः न वा विकार्यः इति तु अन्यत्। यदि लौकिककर्मणा भोक्तृभोग्यजातं संस्क्रियते तर्हि धार्मिकशास्त्रीयकर्मणा भोक्तृभोग्यादि संस्क्रियत एव, तदर्थं शास्त्रीय कर्मणा न वृत्तिः, भगवता मनुना उक्तं "महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः"।

मनूक्तशास्त्रीयकर्मभिः ब्रह्मभवन-योग्येयं तनुः क्रियत इति। पुनश्च स च संस्कारः स्थूलदृष्ट्या द्विविधः। कैश्चित् कर्मभिः दोषापनयनं क्रियते तथा च अन्यश्च गुणाधानरूपसंस्कारो जायते, यथा प्रायश्चित्तादिना दोषापनयनं भवति संध्यावंदनादिकर्मणा च अथवा गर्भाधानादिपुंसवनादिकर्म गुणाधानं करोति। यथा स्नानेन मलापगमः गायत्रीजपादिना चेतसो विशुद्धिपूर्वकैकाग्रेण देवतासाक्षात्कारयोग्यतारूपगुणाधानमेवं जगति निखिललौकिक-व्यापाराणां संस्कारोत्पादकत्वं यथा दृश्यते

तथैव शास्त्रीय धार्मिक-कर्मणां संस्कारोत्पादन-सामर्थ्यं निर्विवादं सिद्ध्यति । तत्र अयमेव विशेषः येन कर्मणा मोक्षाविरोधिपारत्रिकहैहिकोन्नतिः जन्यते तत् कर्म संस्कार इति जोघुष्यते । येन कर्मणा च जीवात्मनः ऐहिकामुष्मिकात्यन्तिकोत्कर्षविरोधित्वं तस्यैव कर्मणः विकारोत्पादकत्वं सर्वत्र वैदिकशास्त्रे कथ्यते । अतः वैदिकशास्त्रीय कर्मणा दृष्टादृष्टसंस्कारः जन्यते । कथं तस्य वैदिकधर्मशास्त्र प्रतिपादितकर्मणः संघर्षणात्मककालभिया त्यागो वा परिवर्तनं वा विधेयं ? ये खलु यथा यथा धर्माचारान् आचरिष्यन्ति तत्प्रमाणेन तेषामुत्कर्षोत्पादकसंस्काराः चेतस्सु स्थास्यन्ति अतएव नाचारत्यागः श्रेयोजनकः इति सुनिश्चितं ब्रूमः ।

"तत्त्वं पञ्चाननो गतः"

निबन्धकाः—पं० श्रीसतीन्द्रचन्द्र भट्टाचार्याः तर्कतीर्थ न्यायाचार्याः ।
(ब्रह्मचारी वाडी संस्कृत कालेज, अहमदाबाद)

नाम्ना चाखिलकर्मणा च भुवने ख्यातः स पञ्चाननः,
कुज्ञानेभह - शास्त्रकानन चरत्प्रोद्दीप्त - पञ्चाननः ।
पञ्चत्वपञ्चसमीरणोत्क्रमपले सञ्चिन्त्य पञ्चाननम्,
"श्रीपञ्चाननतर्करत्न" विबुधः पञ्चाननत्वं गतः ॥ १ ॥
ध्वस्तो भारत-गौरवोरुसुदृढ़-स्तम्भः प्रलम्बः क्षणात्,
स्रस्तो वङ्गधरा-धराधर-वरप्रोत्तुङ्गशृङ्गान्मणिः ।
त्रस्तो धर्म इवात्र सम्प्रति निरालम्बो विलम्बोदयः,
व्यस्तः पण्डितसंचयो विधिविधेर्ग्रस्तोऽद्य तर्को रविः ॥ २ ॥
तुङ्गे ! वङ्गवसुन्धरे ! बरतरासंख्य-प्रजा-प्रथिते:
शोकाच्छन्न-विभग्नरुग्ण-हृदयाप्यालोक्य यं साम्प्रतम् ।
कोष्णाश्रूणि कथञ्चिदञ्चलदलैः संमार्ज्य शान्तान्तरा,
सा त्वं हन्त विपत्सु जीवसि कथं तं तर्करत्नं विना ॥ ३ ॥
येनालौकिकशक्ति-शक्तिवलतः शक्त्याख्यभाष्यं कृतम्,
ब्रह्मज्ञानखनिः, कणादमुनये वृत्तेर्विवृत्तं परम् ।
गीतासप्तशती-रहस्य-विशदं भाष्यं तथात्यद्भुतम्,
नव्यं खण्डनखण्डखाद्य-विवृतौ वैदुष्यमुद्भासितम् ॥४॥
नानादर्शनतत्त्वजातमथनाद्वाचस्पतिर्वाऽपरः,
तन्त्रे यन्त्रसुमन्त्र-संयतमतिः साक्षाच्च पञ्चाननः ।

श्रीभासः कविकालिदास इव सत्काव्यं तथा नाटकम्,
नव्यं भव्यतमं लिखन्निव च तान् सञ्जीवितान् ख्यापयन् ॥५।
त्वं त्रातेव सतः कुतोऽद्य विमुखो दुःखार्तमर्त्यान्प्रति,
एकः सम्प्रति सर्वशास्त्र—विदुषामग्रेसरो भास्वरः।
धर्मशास्त्रमपीह लोकनिवहान् सन्त्यज्य धर्माध्वगान्,
निर्भीयः शिवधाम काममगमो ब्रह्मैकचिन्तापरः ॥६॥
यास्यामः क नु शास्त्रसंशयचयोच्छेदाशया हा! वयम्,
चेत्थं हन्त! दुरन्तचिन्तन समाक्रान्ताः प्रशान्तान्तराः।
एकान्ते प्ररुदन्ति सन्ततमिवोत्स्वान्तास्तु सन्तोऽधुना,
सत्स्वान्तानिह सान्त्वयिष्यति भवन्! कस्त्वामृते संप्रति ? ॥ ७ ॥

अन्धकारावृताकारा कवन्धेव वसुन्धरा।
तर्करत्नविहीनोऽद्य मणिहीनो यथा फणी ॥ ८ ॥
सर्वसहाऽसहासेयं वसुहीना वसुन्धरा।
अस्थिरेव स्थिरा भूरि विपरीतमिवाखिलम् ॥ ९ ॥
विहाय स्वतिथिं पञ्चाननो यद्धरिवासरे।
गतो हरिहरादेस्तु न भिदेति व्यधादिव ॥१०॥
विजयादशमी-तिथौ यता वतदेव्या मनुजैर्विसर्जनम्।
स गतोऽनुचितं विचारयन्ननु पञ्चानन एव तच्छुचा ॥११॥

दुर्गे व्यधायि किमिदं तव रक्तभक्तम्।
नीत्वा स्वकीयभवनं भुवनादनुत्वाम् ॥
कः शिक्षयत्यह तवार्चनमम्ब लोकान्।
पञ्चाननं गुरुमृते न विचारितं तत् ? ॥१२॥
पञ्चप्राणेषु पञ्चत्वं प्रसिद्धमिति बुद्धितः।
आननेऽपि नु तद्भावीत्यभिमानैरगुश्च ते ॥१३॥
कुतार्किकाज्ञानतमश्छन्न-सत्तर्क भासकम्।
रत्नं दैवबलाल्लब्धं दैवेनादैवतो हृतम् ॥१४॥
"तर्करत्नं" विनातर्क-तत्त्वं सन्तमसावृतम्।
दुर्निरीक्ष्यं कथं वीक्ष्यं हतस्तर्को हता वयम् ॥ १५ ॥
अस्तं गतोऽभ्युदेत्यर्कस्तर्क भासयति स्वतः।
सकृदस्तं गतो नायं तर्करत्नोऽप्युदेष्यति ॥ १६ ॥

"तर्करत्ने"—तत्पुरुषे कर्मधारय एव वा ।
बहुव्रीहौ द्वन्द्वपरा द्वन्द्वं द्वन्द्वेऽपि कुर्वते ॥ १७ ॥

कलिव्यास इति ख्यातः पुराणगणमन्थनात् ।
व्यासस्य चिरजीवित्व-ख्यापनायैव यो भुवि ॥ १८ ॥

अभाललोचनः पञ्चानन एकाननोऽपि सन् ।
काश्यां पञ्चत्वमापन्नः स पञ्चाननतां गतः ॥ १९ ॥

यो मूर्त्तिमान् सदाचारो यश्च मूर्त्तो मतो मुनिः ।
मूर्त्तो धमः कर्म मूर्त्तं सन्मूर्त्तः स गतः कुतः ॥ २० ॥

सिद्धान्त भूषण प्राण प्राणहीनोऽप्यहो भवान् ।
मृत्युञ्जयत्वसंपत्त्या त्वय्यैवाद्यापि जीवति ॥ २१ ॥

किं भूषणविहीनं भोः सिद्धान्तं वीक्ष्य दुःखतः ।
सिद्धान्त-भूषणं बन्धुं सन्धातुं वा गतस्ततः ॥ २२ ॥

यथोचिते कर्मणि धर्मभीरू राजाधिराजादपि वीतभीतिः ।
ब्रह्मण्यतेजोजितजातिजातो जातो जगन्मान्यतमस्त्वमेव ॥ २३ ॥

काणस्य नो "कमललोचन"—नाम तुल्यम्
पञ्चाननेत्यतुल—नाम तवाऽप्यमूल्यम् ।
चित्रं विचित्रमिह धर्म्यमनेक-कर्म
त्वां स्मारयत्यनुदिनं बुधराट्स्वकीयम् ॥ २४ ॥

मायामयं कायममायकोजहच्छुभ्रं वपुर्बिभ्रददभ्रमभ्रमः ।
स्वस्थानमास्थायचिरायनोऽस्त्वये कार्येऽविचार्यैव भवान् सहायकः ॥ २५ ॥

शोकैरधीरहृदया वयमद्य सद्यो
भूलुण्ठनैः प्रलपनैः किमु कर्त्तुमीशाः ।
किं शोक-संसदि फलं रुदिमो यदीत्थम्
रक्ष स्मृतिं समनुसृत्य चरित्रमस्य ॥ २६ ॥

नो दृश्यते पुनरसौ शतशोऽरिशोकैः
शोकोऽपि नोचिततमः शिवतां गतस्य ।
दीनान् समीक्ष्य सकलान् शुभशान्तिदाता ।
पुत्रादिकान् झटिति सान्त्वयताद्विधाता ॥ २७ ॥

चिरायास्तं गतः शास्त्रसूर्यः, "सूर्योदयः" कथम् ।
धार्मिकैर्दृश्यते धर्मकर्मण्यग्रे जगद्धतम् !!! ॥ २८ ॥

कर्म्मणा वर्णव्यवस्थायाः प्रत्यालोचना।

(डाक्टर भगवान् दासीय-सिद्धान्तस्य प्रतिवादः)

निबन्धा—श्रीदीनानाथशर्म्मा शास्त्रि सारस्वतः

(सनातनधर्म कालेजोपाध्यायः, मुलतानसिटी)

(क्रमागता)

यदि डाक्टर महाशय आग्रहग्रहिलतया अत्र ऐहिककर्म्माण्येव स्वीकुर्यात्; तर्हि तदीयैवाऽत्र बोधत्रुटिः स्पष्टा; यतो हि वर्णानां ब्रह्मकर्तृकसर्जनसमये कुतस्तदीयाना-मैहिककर्म्मणां गन्धोऽपि ? किं जन्मसमकालमेव बालस्तत्तद्वर्णयोग्यकर्म्माणि प्रारभते, यैः स जन्मनैव ब्राह्मणादिरुच्यते ?। यदि आम्-इति; तर्हि तु प्रत्यक्षमप-लपन् डाक्टरमहाशयो धन्यः। यदि च जन्म समकाले ऐहिककर्म्मणामसम्भवः; तथैव वर्णानां ब्रह्मकर्तृकसर्जन-(जन्म) समयेऽपि तदीयानाम् ऐहिकजन्मकर्मणाम् असम्भवः तदा च स्वतः एव प्राक्तनजन्मन एव कर्म्मकारणाद् वर्णभेदोऽवश्य-म्भावी, इति सनातनधर्म्मसिद्धान्तस्यैव, जन्मना वर्णव्यवस्थात्मकस्य मण्डनं जातम्। एवं प्रधानमल्लनिबर्हणन्यायेन अन्यानि अत्र लिखितानि डाक्टरमहाशयस्य प्रमाणानि प्रत्युक्तानि (दत्तोत्तराणि)।

सत्त्वयुगस्य कृते 'वर्णाश्रमव्यवस्थाश्च न तदासन् न सङ्करः' इति वायुपुराणस्य श्लोकार्धमुद्धृत्य एतेन न जाने डाक्टरमहाशयेन कया दिशा स्वपक्षः खिषाध-यिषितः ?। प्रत्युत अनेन तु तत्पक्षखण्डनमेव जायते; यतो यदा, तदा वर्णाश्रमव्यवस्था एव नासन्; तदापि ब्राह्मणक्षत्रियवैश्या आसन् नो वा ?। यदि आसन्; तदा जन्मनैव ते सिद्धाः। यदि नासन्, तदा किं जनाः कान्यपि कर्माणि न कुर्वन्ति स्म ? यदि कुर्वन्ति स्म, तथापि यदि ते कमपि वर्णं न प्राप्नुवन्ति स्म; तदा कर्म्मणा वर्णव्यवस्था निराकृता। अस्मिन् श्लोके सङ्कराऽभावनिदर्शनेन स्पष्टं प्रतीयते यत्—तदा पूर्वजन्मकर्मवशाज्जाता वर्णा आसन्, परं वर्णानां पारस्परिकसङ्करः, कर्मसङ्करो, विवाहादिसङ्करश्च नासीत्; अन्यथा वर्णाऽभावेऽपि सति सङ्करनिषेधज्ञापकम् इदं वचनं व्याहतं स्यात्। अस्मिन् श्लोके सङ्करो निन्दितः, परमन्तर्वर्णविवाह-पक्षपाती डाक्टर महोदयस्तं प्रशंसति ; तदा किमयमपि श्लोको न प्रक्षिप्तस्तन्मते ?। किं स पुराणेषु प्रक्षेपं न मन्यते यत् तद्-वचनानि अर्पयितुमुद्यतः ?।

यत् खलु भविष्यपुराणं कर्म्मणा वर्णव्यवस्थापकं सङ्केत्यते; तदपि डाक्टर-

महाशयस्य साहसमात्रम्। तदीयोत्तरं 'सूर्योदये' ११।९-१०-११ अङ्केषु मम लेखे स पश्यतु। किं स डाक्टरमहाशयोऽपि कर्म्म-वर्णव्यवस्थाप्रवर्त्तक स्वा० दयानन्दवत् पुराणानि विषसम्पृक्ताऽन्नवद् न मन्यते ?। प्रत्युत तत्पुराणे तु कर्मणा वर्णस्य खण्डनं कृतम्, तथा च 'तस्माद् देहात्मके नैतद् ब्राह्मण्यं, नापि कर्मजम्' भाव० ब्राह्म० ४१।५७। तत्र सिद्धान्तपक्षस्तु जन्मकर्मसमुच्चयस्यैव निर्दिष्टः। तथा च—'संसिद्धिं यान्ति मनुजा जातिकर्म्मसमुच्चयात्' भविष्य पु० ब्राह्म० ४५।२ 'सिद्धिं गच्छेद् यथा कार्यं दैव-कर्मसमुच्चयात्। एवं संसिद्धिमायाति पुरुषो जातिकर्मणोः' ४५।३। यदि कस्मिंश्चित् पुराणे स्मृतिविरुद्धता भवेदपि; तथापि तत्र 'द्वयोर्द्वैधे स्मृतिर्वरा' व्यासस्मृतौ १।४ इति स्मृतिविरुद्धतया तत् प्रमाणं माननीयं न भवति; अत एव अन्ततस्तत् कर्म्मप्रशंसामात्रपर्यवसायि एव भवति; न तथा वर्णव्यवस्था। लोकव्यवहारस्य धर्मशास्त्रायत्तत्वात्; अत उक्तं न्यायदर्शने—'लोकव्यवहारव्यवस्थापनं धर्मशास्त्रस्य विषयः' ४।१।६२ पुराणेतिहासस्य तु तत्रैव 'लोकवृत्तम् इतिहास पुराणस्य' ४।१।६२ इति लोकवृत्तमात्रप्रतिपादनं मुख्यविषयो मतः। पुराणानां धर्मशास्त्राणाञ्च तत्र स्वस्वविषये एव अधिकप्रामाण्यमुक्तम्, न स्वभिन्नविषये, अतस्तत्रैवोक्तम्—'यथा-विषयमेतानि प्रमाणानि इन्द्रियादिवद्' न्याय० ४।१।६२।

'वर्णपरिवर्तनके लिये स्वयं मनुमें तथा आपस्तंब आदिमें वचन हैं (इदं डाक्टरकथनं स्वच्छाऽसत्यम्) पर उनकी व्याख्यामें लोग विवाद करते हैं। जैसे—वकील लोग अपने पक्षके अनुकूल ही कानूनके शब्दोंका लापन और प्रतिकूलका अपलापन करते हैं, जिससे भी अवान्तर रूपसे यही सिद्ध होता है कि—शास्त्रका अर्थ व्याख्याताकी बुद्धि है'। एतद् डाक्टर महाशयवाक्यं सनातन-धर्मिषु वस्तुतस्तथा न घटते यथा तदादिकेषु भवत्सु। 'तोड़ मरोड़ता' भवदादि-कानामेव प्रसिद्धा। मनौ ऽ कोपि तादृशः श्लोको डाक्टरमहोदयेन दत्त एव न; यत्र च तदाभासः; तत्र तेन अस्मदीयो वर्ण्णव्यवस्थाविषयको लेखः 'सूर्योदय' गताङ्केषु द्रष्टव्यः, यत्र तदुत्तरमस्माभिर्दत्तम्।

आपस्तम्बस्यापि 'चत्वारो वर्णा ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः; तेषां पूर्वः पूर्वो जन्मतः श्रेयान्' आपस्तम्बधर्मसूत्रे १।१।४-५ इति जन्मनैव वर्णव्यवस्था सम्मता। तर्हि कथं स कर्म्मणा वर्णव्यवस्थापकः सङ्केत्यते ?। कदाचिद् 'धर्मचर्यया जघन्यो जघन्यो वर्णः पूर्वं पूर्वं वर्णमापद्यते जातिपरिवृत्तौ। अधर्मचर्यया पूर्वः पूर्वो वर्णो जघन्यं जघन्यं वर्णमापद्यते जातिपरिवृत्तौ, इति स्वा० दयानन्दोद्धृतम् आपस्तम्ब-धर्मसूत्रमेव विवक्षितं भवेद् डाक्टरमहोदयस्य; परं तस्य अत्रापि भ्रम एव। यथा

स्वा० दयानन्देन सत्यार्थप्रकाशस्य ५३ पृष्ठे 'जातिपरिवृत्तौ' इति उक्त सूत्रस्थपदस्य अर्थमपलप्य * स्वकीयमतस्य निर्मूलता निराधारता वा पिशुनिता; तथा डाक्टर-महोदयेनाऽपि तत्र पदे अनवधाय स्वकीयपक्षशैथिल्यं पिशुनितमेव ।'जातिपरिवृत्तौ' इत्यस्य अर्थः—'जातेः—जन्मनो मनुष्यत्वजातेरित्यर्थः'—('समानप्रसवात्मिका जातिः' न्यायदर्शने २।२।७०) परिवृत्तौ—परिवर्तने । जन्मपरिवृत्तिश्च मरणे एव भवति । मरणे सुकर्मणा जघन्यस्य उत्तमवर्णप्राप्तौ, कुकर्मणा उत्तमस्य जघन्यवर्ण-प्राप्तौ वयं न विप्रतिपद्यामहे । विप्रतिपत्तिस्तु ऐहिककर्म्मभिर्वर्णपरिवर्त्तने । एतत्सा-धकमेव छान्दोग्यवचनमिदं प्रसिद्धम्—'यथा हि रमणीय-चरणा अभ्याशो ह यत् ते रमणीयां योनिमापद्येरन्, ब्राह्मणयोनिं वा, क्षत्रिययोनिं वा, वैश्ययोनिं वा । अथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत् ते कपूयां योनिमापद्येरन्, श्वयोनिं वा, सूकर-योनिं वा, चाण्डालयोनिं वा, ५।१०।७, किं कदाचिद् डाक्टरमहोदयेन कपूयाचरण-वतो जनस्य श्वसूकरादियोनिजन्म इह जन्मनि दृष्टम् ? । यदि जन्मान्तरे एव; तर्हि ब्राह्मणादिवर्णपरिवर्त्तनमपि एतदादिकवचनैर्जन्मान्तरे सिद्धम्, न खलु ऐहिक-जन्मनि । विश्वामित्रवाल्मीक्यादि विषये मनोः श्लोकान्तरविषये च डाक्टरमहो-दयेन 'सूर्योदये' मामकीनो वर्णव्यवस्थानिबन्ध एव द्रष्टव्यो येन लेशतोऽपि संशीतिर्विलीयेत ।

अन्ते डाक्टरमहोदय आचष्टे—'इन्हीं की देखादेखी वैश्य और शूद्र भी स्वस्व प्रवृत्त्युचित काम-दाम-आरामका न्यायानुसार बंटवारा नहीं करना चाहते; सब वस्तुओंके लोलुप सभी हो रहे हैं । शिक्षक तो बंचक, रक्षक तो भक्षक, पोषक तो मोषक, हो गया है, और सेवक भी अब धर्षक हुआ जाता है' । अत्र डाक्टर महा-शयेन इदं ज्ञेयं यत्—इयं कृपा ब्राह्मणानां नास्ति, प्रत्युत भवादृशानां सुधारकनाम-धारिणामेव । यतो भवद्भिः 'स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः' गी० १८।४५ 'श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात्' ३।३५ 'सहजं कर्म्म कौन्तेय ! सदोषमपि न त्यजेत् । सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाऽग्निरिवावृताः' १८।४८ एतदादिक-श्लोकान् विस्मार्य, उन्नतिबाधकान् वा प्रसाध्य 'सर्वे एव उन्नतिं कुरुत । इत्येवमा-दिश्य कर्म्मस्वातन्त्र्यं प्रचालितम् तदा स्वयमेव कर्म्मसङ्करो भावी । अत्र ब्राह्मणानां को दोषः ? ब्राह्मणानामेव कर्म्माणि वृत्तिं वा सर्वे छिन्दन्ति । ब्राह्मणा पुनरपि पठनपाठने यजनयाजने, दानप्रतिग्रहादिके स्वकर्म्मणि लग्ना एव; परं क्षत्रियादय एव स्वयुद्धादिकर्म्म ब्राह्मणादीनां रक्षणादि कर्म्म च त्यक्त्वा ब्राह्मणानामेव कर्म्म उप-

* अपलप्य—निह्नुत्य ।

देशादिकम् अध्यापनादिकं प्रतिग्रहादिकं च आचरन्ति। ततस्ते ब्राह्मणानामपि हानिप्रदाः सिध्यन्ति, आत्मनोऽपि च। ततस्ते एव 'इतो भ्रष्टास्ततो नष्टाः' भूत्वा यदि ब्राह्मणानेव अपभाषेरन्; तर्हि ब्राह्मणानामत्र को दोषः ?

'यह सब 'जन्मनैव वर्णः' का विलसित विक्रीडित है, एतद् डाक्टरमहाशयस्य कथनं निर्मूलमेव। वस्तुतो भवदादिप्रवर्तितकर्म्मस्वातन्त्र्यस्यैव फलमिदम्। सनातनधर्म्मस्तत्तद्वर्णानां कर्म्माणि आचष्टे, न तु कर्म्मभिर्वर्णान्। परन्तु भवन्त एतं सिद्धान्तं विपर्यस्य स्वयमेव उक्तपूर्वां हानिं कुर्वन्ति। अथ च सनातनधर्म्मो जन्मना वर्णं स्वीकृत्याऽपि, तेषां तेषां कृते क्वापि कर्म्मनिषेधं नाचष्टे; प्रत्युत स्वकर्म्माणि त्यक्तवतां जन्मान्तरे भूयिष्ठां दुर्दशामाचष्टे। तर्हि कथं तस्मिन् अनृतदोषापातप्रसङ्गः ?

प्रत्यालोचनेयं द्राघिमाणमवोढ। परमत्र वैयर्थ्यमूलको + द्राघिमा नाऽऽदृतः। अत्यन्तविस्तरभियैव अन्यदत्र नोपन्यस्यते। यदि जिज्ञासुः स्याद् डाक्टरमहोदयस्तर्हि 'सूर्योदय' प्रकाशितमामकीन 'वर्णव्यवस्था' निबन्धं कार्त्स्न्येन पश्यतु। तदा तदीया या विचिकित्सा ऽ× प्रादुष्युः; स तन्निर्देशं करोतु। अहमपि यथाशास्त्रं तत्समाधौ प्रयतिष्ये। परं तेन एतद् अवश्यं ध्येयं यद्—'निर्दुग्धाऽपि च गौः पूज्या नहि दुग्धवती खरी' 'दुःशीलोपि द्विजः पूज्यो न तु शूद्रो जितेन्द्रियः। कः परित्यज्य गां दुष्टां दुहेच्छीलवतीं खरीम्' पराशरस्मृतौ ८।३३ एतदादिकमवलम्ब्य यदि शास्त्रकारै ऽ क्वचित् कर्म्महीनोपि ब्राह्मण ऽ प्रशंसितः; तत्र कारणं वास्तविकतैव; न किल कर्म्मत्यागप्रोत्साहना। कर्म्महीनत्वे शास्त्रकारेण अग्रिमजन्मनि तेषां तेषां दुर्दशा पिशुनितैव, मनु० १२।७०–७१—७२ एतदादिपद्यैः।

ऐहिककर्म्महीनस्यापि ब्राह्मणस्य या प्रशंसा शास्त्रकारैराम्नायते, सा गतजन्मसुकर्म्ममूलिकैव। ऐहिककर्म्महीनतायाश्च दुर्दशा अग्रिमजन्मनि यदा शास्त्रकृद्भिः ऽ पिशुनिता; तदा तत्र गतजन्म सु-कर्म्मवतां प्रशंसापरकाः श्लोका ऽ कथं प्रक्षिप्ता मन्येरन् ? अस्माकमिदं शरीरं गतजन्मकर्ममूलकम्। एतज्जन्मकर्ममूलकं शरीरं तु अग्रिमजन्मनि भवेत्। तेन पूर्व्वजन्म सु-कर्म्मत एव तद्वर्णकपितृद्वारा उत्पन्नस्य ब्राह्मणस्य इदानीं कर्म्महीनत्वेऽपि यदि प्रशंसापरपर्याया पूजनीयता न मन्येत; यदि च पूर्व्व-जन्म-कुकर्म्मत एव तद्वर्णपितृद्वारा निकृष्टवर्णे उत्पन्नस्य, इदानीं सुकर्म्मरतस्यापि अपूजनीयता न मन्येत; तर्हि स्पष्टं स्याद् यद् एतदादिका जना ऽ पूर्व्व-जन्म-पुनर्जन्मवादं न मन्यन्ते। अत एव दृष्टचन्द्रमन्तार इमे नास्तिका वा, प्रच्छन्नबौद्धा वा,

+ द्राघिमा नादृतः। इमनिजन्तः पुंसि। × प्रादुःष्युः, अत्र 'उपसर्गप्रादुर्भ्यामिति अस्तेः षत्वम्।

स्वैरवृत्तयो वा, शास्त्रोल्लङ्घनपरा वा। ते एतदेव वर्तमानं जन्म तत्कर्म च मन्यन्ते; पूर्वपरे जन्मनी, तत्कर्म्माणि च न मन्यन्ते। परं यदि ते पूर्वजन्म पुनर्जन्मवादं मन्यन्ते, तर्हि पूर्वजन्म-कर्म्मानुसारमेव जातेन अनेन जन्मनैव वर्णव्यवस्था मन्तव्या स्यात् तैः। अन्यथा गतजन्म-कर्म्मणां वैयर्थ्यमापद्येत। अथ च तेषां मतानुसारम् एतज्जन्म कर्म्मणाम् × इहैव फलप्राप्त्या अग्रिमजन्मन एव असम्भवः स्याद्; एतज्जन्मन ~ प्राक्तन-जन्मकर्म्ममूलकत्वात्।

एषा तु वर्त्तते शास्त्रव्यवस्था। अवशिष्टो वर्त्तते * लोकसम्मानः; स तु गुण-कर्म्मणा श्रेष्ठस्य नीचजातीयस्यापि भवति। सनातनधर्म्माण एव कबीरसदृशं चर्मकारमपि सन्मन्यन्ते, ए० सी० वुल्नर सदृशं भिन्नधर्म्माणमपि सभापतित्वप्रदानादिना सममानयन्, डा० भगवान्दास सदृशं वैश्यमपि 'श्रद्धेयं' मन्वते, 'गान्धि' सदृशं वैश्यमपि 'महात्मानं' ब्रुवते। त एव सनातनधर्म्माणो 'रावण' सदृशं ब्राह्मणमपि प्रतिवर्षम् अपमन्यन्ते एव। परमेतेन ते वर्ण्णव्यवस्थायां परिवर्त्तनं नेच्छन्ति। ते रावणमपि ब्राह्मणमाचक्षते, धर्मव्याधमपि शूद्रम्। वर्णव्यवस्था जन्मनैव स्थापिता सती विविधहानिभ्यस्त्रात्री † निष्पद्येत, इतश्च तथाभिधायि शास्त्रमपि नाऽतिक्रान्तं स्यात्।

आशासे वयोवृद्धः श्रीडाक्टर भगवान्दास एम्० ए० महोदयो युवकस्यैकस्य जन्म ब्राह्मणस्य (यस्य एकादशे दिने जन्मनैव, न किल गुणकर्मणा, मन्वनुसारं 'शर्मा' इति ब्राह्मणत्वसूचकं पदं जातम्) वचनं निष्पक्षपातं परमैकाग्र्येण विचार्य्य एतद्विषयं निर्ण्णयेत्; न खलु प्रक्षिप्तताद्यपदेशेन शास्त्रवचनानि तिरस्कुर्यात्। मया अग्रे 'सूर्योदये' 'वर्णव्यवस्थागतभ्रान्तिनिरासः' इति विषयोपि समर्पणीयोऽस्ति, यस्मिन् वादिगणोपस्थाप्यमान-पुराणेतिहास-सम्बन्धिसन्दिग्ध-वचनानां स्पष्टं सत्यं च समाधानं प्रदर्शितं स्यात्।

मया एतदादिकं सर्वं द्विशतविषयसंवलिते द्विसहस्रतोऽपि अधिकपृष्ठवति च स्वप्रणीते 'श्रीसनातनधर्म्मालोक' नामकग्रन्थे समाहितम्। यदि सनातनधर्म्माणो वा, एतदादिक-विवादास्पदविषयवृन्दस्थनिर्णयेच्छुका जना वा अस्मभ्यं साहाय्यं प्रदाय उक्तग्रन्थप्रकाशने दक्षिणहस्ताः स्युः; तर्हि एतेन साधारणजनानां वादिजनप्रसारित-हृदय-तमसो दूरीकरणमधिकांशे आशास्यते—इति निवेद्य च पुनरग्रे अधिकविस्तरभिया इहैव विरम्यते। शम्।

———०———

× कर्मणाम्। अत्र दीर्घप्रासिर्न। * सम्मानः पुंसि, घञन्तत्वात्। † त्रात्री—रक्षिका।

'सीतापती रावणः'

(ले० पं० आद्या प्रसाद चतुर्वेदी बालकविः।)

[समस्यापूर्त्तयः]

वैवर्ण्यं वदनं गतस्मिति गतं, याते नतिं लोचने,
वैदेहं प्रखर-प्रवात-कदली-साम्यम्प्रयातं वपुः।
यावद् दुर्दमचन्द्रशेखरधनुः पार्श्वं समासादयन्;
स्प्रष्टुं वाञ्छति भञ्जनाय भवितुं 'सीतापती, रावणः' ॥ १ ॥

हा हा देवि विदेहराजतनये, हा तात, हा लक्ष्मणे-
त्यश्मद्रावि वचो निशम्य विषमं सम्प्रेषिते लक्ष्मणे।
वाञ्छन्त्या मृगयां गतस्य कुशलं पत्युः सुताया भुवः
सम्प्राप्तः पुरतः प्रवञ्चितसती 'सीतापती रावणः' ॥ २ ॥

आलापैर्मधुरैरनुक्षणमिमां सम्भावयन्त्यः सतीं,
तिष्ठन्तीं कथयन्त्यशोकविपिने रक्षःस्त्रियो जानकीम्।
'रक्षोमानवयक्षनिर्जरततिं पश्य स्वपादानता—
मुग्धायैव सकृन्मुखेन मधुरं 'सीतापती रावणः ॥ ३ ॥

शुद्धान्ते न गतिं कलासु सकलास्वण्याहृतां नो गतिं;
पौरस्त्यां त्रिदिवाङ्गनासु न रतिं धत्ते कथञ्चिद् धृतिम्।
पार-प्राप्त-कपीन्द्र-मल्लुकगणैराकीर्णलङ्कापथः-
क्रोधान्धीकृत-सानुयायिपरिषत् 'सीतापती रावणः' ॥ ४ ॥

आकर्ण्यानुनयं रतेरतितमां प्रत्यर्प्यं दग्धं वपुः-
स्वाङ्गस्थापित-मन्मथेव कलिता कामारि-देहद्वयी।
भाति स्म द्रुत-सङ्गरश्रमसरत् स्वेदाम्बु सन्दोहवत्-
प्रत्यङ्गप्रतिबिम्बित प्रतिलस'त्सीतापती रावणः' ॥ ५ ॥

विद्युद्विक्रमबाहुदण्डविलसत्कोदण्ड-दण्डोच्चल—
च्चण्डाजिह्मग-खण्डितप्रतिभटप्रोत्कम्पिगात्रव्रजौ
युद्धे सिद्धजनैर्विमानगतिभिः साश्चर्यमालोकितौ
द्वावेतावुपमानहीनपुरुषौ 'सीतापती रावणः' ॥ ६ ॥

—o—

अखिल-भारतीय-देवभाषा-परिषदो

द्वादशाधिवेशने-

सभापतीनां विद्यावारिधि पण्डित हाराणचन्द्र भट्टाचार्याणां (कलिकातास्थ राजकीय महाविद्यालयाध्यापकानाम्)

अभिभाषणम्।

परमेश्वरस्य परमकरुणयाऽस्या "देवभाषापरिषदो" द्वादशं महाधिवेशनमद्य समुपस्थितम्। ये खलु पूर्वेषु महाधिवेशनेषु सभापतिपदमलमकुर्वन् विश्वविस्तीर्ण-कीर्ति-महामान्यवर-श्रीमदनमोहनमालवीय महोदय-प्रभृतयस्तेभ्यः सर्वथा ममापकर्षे सत्यपि मामत्र साभापत्ये नियुञ्जाना भवन्तो मयि महान्तमनुग्रहं प्रादर्शयन्नित्यत्र नास्ति कश्चन संशयलेशः, परन्तु मादृशेऽयोग्ये यादृशो महान् भारो भवद्भिः समारोपितस्तत्र स्वकीयामयोग्यतामनुभवन् संकुचितचेता भवत एवाभ्यर्थयेऽत्र साहाय-कमाचरितुम्—यथा भवद्भिरारब्धं कर्मैतद् निर्विघ्नं परिसमाप्तं स्यात् तथा विधेयं भवद्भिरिति।

अस्मिन्नप्रतिमे सङ्कटकाले देवभाषापरिषद इदमधिवेशनं भवतां सुमहत उत्साहस्य परिचायकतया भाविन्या उद्देश्यसिद्धेः सूचकमिति मां प्रतिभाति। यद्यप्यस्माकं प्रधानमुद्देश्यं साम्प्रतमेवाचिरात् सिद्धिमेष्यतीति नास्ति प्रत्याशा, तथापि प्रतिनियत-मकैतवमाचरितैरुपायैः सुदुर्बलैरपि कालेन फलसिद्धिर्विधीयत इति लोकव्यवहारसिद्धं सत्यमिदमस्माकं मनसि धैर्यमुत्साहं च सर्वदा सम्पादयद् नैराश्यान्धकारं निरुणद्धि।

देवभाषेतिप्रसिद्धा संस्कृतभाषैव भारतीया राष्ट्रभाषा भवितुमर्हतीति परिषदोऽस्याः सिद्धान्तः। सिद्धान्तेऽस्मिन् यद्यपि श्वेतद्वीप-(Britain) निवासिन उक्षतीर्थ-(Oxford) विश्वविद्यालयसंस्कृताध्यापकवरस्य श्रीयुक्त-टमास् (Tomas) महोदयस्य वैदेशिकस्य, मैसूर-(Mysore) राज्यप्रधानामात्यस्य सार् मिर्जामहम्म-दइस्माईलमहाशयस्य माहम्मदस्य, हिन्दुसभानेतृवरस्य डाक्टरमुञ्जेमहोदयस्य, काशीहिन्दुविश्वविद्यालयोपाध्यक्षवरस्य (Ex-pro-vice chancellor of Benares Hindu University) आचार्य-ध्रुव (A. B. Dhruva) महोदयस्य, वाराणसेय-राजकीयसंस्कृत-महाविद्यालयाध्यक्षवरस्य महामहोपाध्याय-श्रीयुक्त-गोपीनाथ-कविराजमहाशयस्यान्येषां च केषांचन प्रथितयशसां बुद्धिमतां विपश्चितां सम्मतिर्वर्त्तते तथापि केचनाद्यत्वे स्वमतिपरिकल्पितयुक्तिजालैरन्यादृशीं सिद्धान्त-सरणिमप्यातिष्ठमाना दरीदृश्यन्त एव।

तत्र केचन स्वयूथ्यभूयस्त्वबलवलिता रोमन्लिपिमाद्रियमाणा रोमन्लिप्या (Roman character) लिखितां 'हिन्दुस्तानीभाषां' भारतीयराष्ट्रभाषायाः पदवीमधिरोपयितुमुत्सहन्ते। रोमन्लिपेरक्षरश्रेणी न सर्वाङ्गसम्पूर्णेति न रोमन्लिपिसाहाय्येन सर्वेषां शब्दानामाञ्जस्येन लेखनं सम्भवति, न च सा भारतीया लिपिः, किन्तु वैदेशिकी। ये खलु स्वदेशभक्तिमात्मनः प्रख्यापयन्तः प्रभूतं क्लेशमप्यापतितं तृणाय मन्यन्ते, सत्यामपि स्वदेशीयायां परिपूर्णावयवायां लिप्यां कथं ते रोमन्लिपिं भारतीय-राष्ट्रभाषायाः परिच्छदं कर्तुमिच्छन्ति, तदेतद् बहुशो विमृशन्तोऽपि वयं नाववोद्धुं पारयामः। 'हिन्दुस्तानी' भाषाया भारतीयराष्ट्रभाषात्वं कथमपि युक्तिपथं नाधिरोहति। पञ्चनदप्रदेशे युक्तप्रदेशे च केचन यद्यपि 'हिन्दुस्तानी' भाषया व्यवहरन्ति, तथापि तयोः प्रदेशयोः सर्वत्र सर्वैरेव व्यावहारिकै 'हिन्दुस्तानी' भाषया व्यवह्रियत इति न वक्तुं शक्यते। पञ्चनदप्रदेशे 'गुरुमुखी' भाषयाऽपि व्यवहर्त्तारो भूयांसो मनुष्याः सन्ति; युक्तप्रदेशे च बहव एव 'हिन्दी' भाषाभाषिणो विद्यन्ते। बङ्गदेशे मध्यभारते मध्यप्रदेशे महाराष्ट्रे मद्रासप्रदेशे च 'हिन्दुस्तानी' भाषाया लेशतोऽपि प्रचारो न दृश्यते। तस्माद् यत्किञ्चित्-स्थानव्यापिनीयं 'हिन्दुस्तानी' भाषा सर्वभारतीया न भवतीत्येतस्या भारतीयराष्ट्रभाषायोग्यतैव नास्ति।

अपरे च केचन इंलिश्भाषाया भारतीय-सर्वप्रदेशेषु बहुलप्रचारमालक्ष्य तस्या एव राष्ट्रभाषात्वमिच्छन्ति। तदेतदपि न विचारचारु प्रतिभाति। इङ्गलिशभाषा यद्यपि राजपुरुषाणां प्रभावेण भारते सर्वप्रदेशेष्वधुना प्रचलिता, तथापि तस्यां वर्त्तते सुमहती न्यूनता। तत्र कुत्रचित्पदेषु केषांचिद् वर्णानामुच्चारणमेव न भवति, केवलं लेखनसमये तानि पत्रारूढानि विधीयन्ते। एकस्यैवाक्षरस्य क्वचित् पदे यादृशमुच्चारणं भवति, अपरत्र न तादृशमुच्चारणं दृश्यते, किन्तु तदेव वर्णपदान्तरेऽन्यथवोच्चार्यते। एतादृशानां व्यतिक्रमाणां सर्वत्र समनुगता काचिद् व्यवस्थाऽपि न प्रणीताऽद्यावधि तद्भाषापण्डितैर्यया व्यवस्थया सर्वेषां जनानां तया भाषया व्यवहारः सुकरः स्यात्। तस्माद् राजपुरुषप्रभावेण प्रचलिताऽपि न्यूनतापरिकलिता वैदेशिकी सा भाषा न भारतीय-राष्ट्रभाषापदवीमधिरोढुं योग्या।

भारते वर्षे प्रचलितासु स्वदेशीयभाषासु 'हिन्दी' भाषाया यद्यपि सर्वाधिकः प्रचारः परिलक्ष्यते, तथापि सा भाषा मद्रासप्रदेशे बङ्गप्रदेशे महाराष्ट्रे च न प्रचरति। एतेषु प्रदेशेषु निवासिनो जनाः प्रायेण हिन्दीभाषां नावगच्छन्ति। मद्रासप्रदेशे 'हिन्दी' भाषाप्रचाराय यद्यपि कांग्रेसपक्षीयैस्तदानीन्तनराज्यशासकैः सुमहान् आग्रहः प्रदर्शितस्तथापि तत्प्रदेशीया बहवो जनास्तत्रातीव विप्रतिपन्ना आसन्निति नाविदितं

वृत्तान्तपत्रपाठकानाम्। तस्मात् सर्वभारतीयतया 'हिन्दी' भाषा भारतीय-राष्ट्रभाषाया आसनं नाधिगन्तुमर्हति।

कतिचन वङ्गीया बङ्गभाषाया राष्ट्रभाषात्वमिच्छन्तस्तत्र युक्तिमिमामुद्भावयन्ति—भारतीयासु प्रचलितासु भाषासु बङ्गभाषायाः साहित्यं सुसमृद्धं वर्त्तते; बङ्गभाषा चेयं संस्कृतपदबहुलत्वात् सर्वभारतीयानां सुबोधेति सैव राष्ट्रभाषा भवितुं योग्येति।

परन्तु 'गुजराती' भाषा 'महाराष्ट्र'भाषा चेति भाषाद्वयमनया युक्त्या राष्ट्रभाषापदमधिरोढुं कथं नार्हतीति वक्तव्यम्। यदि प्रदेशविशेष-वासिनामेव तद् भाषाद्वयं प्रदेशान्तरेऽपरिज्ञातत्वान्न राष्ट्रभाषात्वमधिगन्तुमर्हतीत्युच्येत तदा स दोषो बंगभाषायामपि समान इति कथं तत्पक्षपातः समुचितः स्यादिति विभावनीयम्। इत्थं पूर्वोक्तानां पक्षाणां दूषणगणग्रस्ततयाऽनादेयत्वे सिद्धे संस्कृतभाषैव भारतीय-राष्ट्रभाषा भवितुमर्हतीत्यस्माकं परिषदः सिद्धान्त एव समीचीनतया समुदेति। भारतवर्षस्यैतादृशो नास्ति कश्चन प्रदेशो यत्र संस्कृत-भाषाया ज्ञातारो व्यवहर्त्तारो वा न सन्ति। तथा च सर्व-प्रदेशव्यापित्वात् संस्कृतभाषैव भारतीय-राष्ट्रभाषापदमर्हति।

महाविप्लवकरी पाश्चात्त्यानां सभ्यता पाश्चात्त्यशिक्षाद्वारेण भारतीयानामस्माकमन्तः प्रविश्य भारतीयां पुरातनीं संस्कृतिं सर्वथा ग्रसितुं साम्प्रतमुद्यता वर्त्तते। पाश्चात्त्यसभ्यता खलु धनिकानां सभ्यता; तस्याश्च बाह्यं रूपसौष्ठवं परमलोभनीयमिति सर्वैरेवास्मदीयैः सा समादातुमुपक्रान्ता। सेयमतिमात्रव्ययबहुला विलासलालसामयी सभ्यता यदि भारतवासिनो हृतसर्वस्वान् दरिद्रान् स्ववशे कुर्याच्चदा भारतीयानामधोगतिरवश्यंभाविनी। दरिद्राः खलु विलाससम्भारसंग्रहाय प्रयतमाना न्याय्येन मार्गेण तान् सम्पादयितुमसमर्था विलासलोभपरतन्त्रा अन्याय्येन मार्गेण तान् सम्पादयितुं समुत्सहेरन्। अनया पद्धत्या ते पापाचरणे प्रवृत्ताः स्युः। इत्थं नयमार्गात् प्रच्याव्यानयवर्त्मन्येव प्रवर्त्तिताः स्युर्दरिद्राश्चेत् धनिकोचितविलाससंभारसंग्रहाय व्यापृता भवेयुः। यद्यपि पाश्चात्याः स्वात्मानं क्रैस्तवमतमनुवर्तमानं व्यपदिशन्ति वाङ्मात्रेण, तथापि न ते किमपि धर्म्ममतं वस्तुगत्याऽनुवर्त्तन्ते। वर्त्तमाने यूरोपीयमहासंग्रामे तेषामाचरणे न काचन धर्म्मबुद्धिः परिलक्ष्यते। धनलोभेन प्रभुत्वलिप्सया च बहूनां निरपराधानां जनानां स्त्रीबालवृद्धातुरनिर्विशेषं व्यर्थमेव हिंसनमत्र बलावलेपमाश्रित्य विधीयते। न खल्वेतादृशं जुगुप्सितमाचरणं क्रैस्तवधर्म्मप्रवर्त्तकस्य क्राइष्ट-नामधेयस्य सम्मतम्। क्षमाप्रधान एव धर्म्मस्तेनोपदिष्ट

५

आसीत्। आस्तां तावत् क्रैस्तवधर्म्मवार्त्ता। क्वापि सभ्यजनोचिते मार्गे स्त्रीबालवृद्धातुराणां निरपराधानां मुधैव हिंसनं कस्यापि सत्पुरुषस्य बहुमतमिति कैश्चिच्छ्रुतपूर्वम्। तस्माद् वाह्यरूपसौष्ठवमात्रेण मनुष्यान् मोहयन्ती मदिरेवोन्मादकरी दानवीया पाश्चात्त्यसभ्यता मनुष्याणां दानवत्वसम्पादनायैवाऽलं न तु कल्याणायेति व्यक्तमयत्वे सर्वेषाम्।

गंगायमुना-प्रवाह-पवित्रिते शमप्रधानैर्ऋषिभिः परिशीलिते भारते वर्षे तस्या एतस्याः सभ्यताया बहुलप्रसारो महानर्थहेतुतया सर्वथाऽनाकाङ्क्षणीय एव दूरदर्शिनाम्। भारतीय-पुरातनसंस्कृतेरुज्जीवनमेव भारते पाश्चात्त्यसभ्यतायाः प्रसारस्य सुमहत् प्रतिरोधकमित्यत्र नास्ति कश्चन सन्देहलेशावसरः।

सा चेयं भारतीया पावनी पुरातनी संस्कृतिः स्वकीयाकरभूतेषु संस्कृतभाषानिबद्धेषु शास्त्रेषु निहिता संस्कृतज्ञानामेवावगमपथमवतरति। संस्कृतभाषायाः सार्वजनीने प्रसारे सम्पादिते भारतीया चिरन्तनी संस्कृतिरपि तद्द्वारेण सर्वजनेषु विदिता भवेत्। यद्यप्यस्मद्देशे मध्ययुगे सर्वेषां संस्कृतज्ञता नासीत्, तथापि पुराणशास्त्रकथानुष्ठानेन कीर्त्तनादिव्यापारविधानेन च पूर्वतनैः सा संस्कृतिर्बहुधा प्रचारिताऽऽसीत्। साम्प्रतं पाश्चात्त्यभावग्रसिता भारतभूमिः स्वानर्थाय सन्नद्धा पुरातनीः परमहितसाधनीः पद्धतीरुत्सृजन्ती कथानुष्ठानादिकमपि शनैर्विसृजन्ती स्वात्मविलोपं प्रतीक्षमाणा परिदृश्यते। तस्मादेतस्यां दारुणायामवस्थायां संस्कृतभाषायाः सार्वजनीनः प्रसारोऽमृतसेचक इव परमोपकारको भविष्यति भारतीयचिरन्तनसंस्कृतेरुज्जीवनायेति संस्कृतभाषाया राष्ट्रभाषात्वमावश्यकम्।

भारतीयानामस्माकं पूर्वपुरुषैरुपार्जितानि धनरत्नानि चिरकालादारभ्य बहुभिरुपायैर्वैदेशिकैर्निःशेषं लुण्ठितानि; महाप्रयासैर्भूयसा कालेन निर्मितानि प्रसादमन्दिरादीन्यपि विजेतॄणां पादप्रहारैः निश्चिह्नं विलयमुपयातानि। प्राचीनभारतीयसभ्यताया निदर्शनभूतमेकमेवाधुना कलयाऽवशिष्टं शास्त्रग्रन्थजातम्। यद्यपि वहवः प्राचीनशास्त्रग्रन्था वैदेशिकानां कोपाग्नौ पुरा शलभायिता अभूवन्, तथापि ये तावदधुनाऽवशिष्टास्तेषामेव भावगाम्भीर्येण भारतीयसभ्यताया लेशतोऽपि परिचयमवगत्य पाश्चात्त्यदेशवासिनो भरतीयानस्मान् सभ्यजातिसन्तानान् मन्यमाना मानयन्त्यस्मदीयपूर्वजानस्मांश्च तदन्वयसम्भवान्। हृतसर्वस्वानां भारतीयानां शास्त्रमेवैकं धनमधुनाऽवशिष्यते। तच्च शास्त्रजातं संस्कृतभाषयोपनिबद्धमिति संस्कृतभाषाज्ञानमन्तरा तदीयरहस्याधिगमो न सम्भवति। संस्कृतभाषाया अज्ञानेनास्मदीया जनता शास्त्रमहत्त्वानवबोधेन यादृशी महती श्रद्धा शास्त्रे कर्त्तव्या तादृशीं श्रद्धां न पुष्णाति; न च

पूर्वजानां महीयसीमुदात्ततामवबुध्यते। संस्कृतभाषा चेत् प्रचुरप्रचारा स्यात्तदा भारतीयाः पूर्वजानामपि महत्तां सम्यगवबोद्धुं शक्नुयुः।

ये 'हिन्दुस्थान' निवासिनस्ते सर्वे एव 'हिन्दु'नामधेया भवितुमर्हन्ति। "हिन्दु" इति नाम न धर्म्मविशेषसम्बन्धप्रयुक्तं भवितुं युक्तम्, किन्तु देशविशेषनिवासनिबन्धनमेव। अद्यत्वे वैदिकधर्म्मावलम्बिनः स्वात्मानं हिन्दुत्वेन व्यपदिशन्तीति सुव्यक्तं सर्वेषाम्; तेषामेव पूर्वपुरुषपरम्परयैतद्देशवासित्वमेवात्र कारणमिति वक्तुं शक्यम्। परन्तु बौद्धा जैनाश्च भारतवर्षीया हिन्दुमध्ये परिगण्यन्ते, माहम्मदाः क्रैस्तवाश्च यद्यपि हिन्दुव्यपदेशं न कुर्वन्ति स्वात्मनः, साम्प्रतिका माहम्मदाश्च केचन "हिन्दु" शब्देनोद्वेगमिव भजन्ते, तथापि सर्वे ते 'हिन्दुस्थान'नामधेयाया भारतभूमेरपत्यतयाऽस्मद्भ्रातर एव भवन्ति न चैतेषां सर्वेषां पूर्वजा देशान्तरनिवासिन एवासन्निति केनापि निर्धार्य वक्तुं पार्यते; मूलपुरुषाणां देशान्तरवासित्वे स्वीकृतेऽपि सम्प्रतितनानामेषामेतद्देशवासित्वमेतद्देशप्रसूतत्वं चापलपितुं नैव शक्येते; तथैतेषां बहुपुरुषपरम्परैतद्देशीया एवेत्यत्रापि नास्ति कश्चन संशयः। एवंस्थिते भारतभूमेर्यत् किञ्चिद् गौरवं तस्याप्येतेऽस्माभिः समानभागभागिनः। भारतवर्षस्यैकमेव गौरवस्थानमधुना यदवशिष्टं सा संस्कृतभाषैव। पूर्वं "भूपाल" प्रभृतिदेशाधिपतयो माहम्मदा अपि राजानः संस्कृतपण्डितानां वृत्तिसम्पादनेन प्रभूतसम्मानप्रदर्शनेन च संस्कृतभाषायां स्वकीयां श्रद्धां प्रकटयन्ति स्म। अधुना पाश्चात्यदेशीयाः केचन क्रैस्तवपण्डिताः संस्कृतभाषां सम्यगाद्रियमाणाः संस्कृतशास्त्रसिद्धान्ताधिगमाय शास्त्राण्यालोचयन्ति। सुधारसप्रस्यन्दिनीयं संस्कृतभाषा सर्वेषामेव समादरणीया केषांचनापि नाहिताय प्रकल्पते। तस्मात्संस्कृतभाषायाः प्रचुरः प्रचारो नैतेषां प्रतिकूल इति तस्या राष्ट्रभाषात्वं सर्वथा समीचीनतामेवोपैति। यद्यपि केचन माहम्मदाः केनचित् कारणेनाधुना प्रतिकूलभावं भजन्ते तथापि तेऽस्माकं भारतभूमेः सन्ततित्वादस्मदीया एवेति कदाचिदवश्यमेव प्रतिनिवर्त्तिष्यन्त इति सुदृढमाशास्यते।

संस्कृतभाषायाः संरक्षणसम्यक्प्रचारादिकमभिलषद्भिः सर्वाग्रे संस्कृतपण्डितानां संस्कृतविद्यार्थिनां च संरक्षणाय यतनीयम्; त एवाद्यत्वेऽस्यां भूमौ संस्कृतभाषाया आधारभूतास्तेषां रक्षणेनैव संस्कृतभाषाया रक्षा सम्भाव्यते; रक्षायां सत्यामेव प्रचुरप्रचारो भवितुमर्हति नान्यथा। संस्कृतपण्डितानां परम्परायां विच्छिन्नायां निराश्रया संस्कृतभाषा कथं वा जीविष्यति कथं वा सर्वेषु भारतप्रदेशेष्वाबालांगनं प्रचरिष्यति? तस्मात् संस्कृतभाषाकल्याणकामैः संस्कृतपण्डितानां संस्कृतच्छात्राणां चाभिवृद्धेरुपायोऽवश्यमेव चिन्तनीयोऽनुष्ठेयश्च।

देवभाषापरिषदः समुन्नतये संस्कृतभाषायाश्च प्रचुरप्रचाराय ये साम्प्रतं प्रयस्यन्ति ते सर्वेऽपि कृतज्ञताभाजनानि धन्यवादार्हाश्चेति निष्कपटं निवेद्यते । अस्याः परिषदो ये प्रथमप्रवर्त्तका आसन्, तेषां मध्येऽद्यत्वे श्रीयुक्तसुरेशचन्द्रशर्ममजुमदारमहोदया ब्रह्मचारिश्रीमत्सत्यव्रतमहाशयाश्च जीविता वर्त्तन्ते । श्रीयुतसुरेशचन्द्रशर्ममहोदयाश्च वंगभाषायां कतिचनोपन्याससनामधेयान् प्रबन्धान् रचितवन्तः । यदि ते देवभाषापरिषदः सेवां विहाय वंगभाषासेवामेवाधिक्येन विदध्युस्तर्हि तत्र परममुत्कर्षमासादयेयुरित्यत्र नास्ति कश्चन सन्देहः । परन्तु तेषां देवभाषापरिषदर्थः श्रमः शिथिलायेतेति परिषदोऽशुभायैव सा कल्पेत । संस्कृतभाषायाः संरक्षणाय त्यागव्रतमूरीकुर्वाणा ब्रह्मचारिसत्यव्रतमहाशयाश्च संस्कृतपाठशालादीनां संस्थापनेन संस्कृतपण्डितानां संस्कृतच्छात्राणां च जीवनोपायसम्पादनेन च संस्कृतभाषाप्रचाराय यादृशं प्रयतन्ते तत्र दृष्टान्तभूतास्त एवेत्युक्तिर्नात्युक्तिदोषमावहतीति सर्व एव तदीयचरितज्ञा विज्ञा विजानन्ति ।

अस्मिन्नवसरे निर्वाणपदवीमधिरुढानाम् आर्. एस्. नारायणस्वामिमहाशयानां सरला सौम्यमूर्त्तिः स्मृतिपथमधिरुह्यास्मान् विषादयति । तेषां चारित्रौदार्यं देशप्रेमा संस्कृतभाषायां देवभाषापरिषदि चानुरागातिरेकः सर्वानस्मानद्यापि विनम्रयन्ति श्रद्धातिशयेन तान् प्रतीति शम् ।

"सर्वेऽपि सुखिनः सन्तु सर्वे सन्तु निरामयाः ।
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दुःखभाग् भवेत् ॥"

———•———

शुभाभिनन्दनम् ।

सं० १९९७ वैक्रमाब्दे पौष शुक्लाष्टम्यां रविवासरेऽपराह्णे वादनत्रये विद्वज्जनानां संस्कृत-विद्यार्थिनां सन्यासिप्रवराणां मान्यनागरिकाणाञ्च द्वारवङ्गेश्वर्य्याः श्रीलक्ष्मीवतीदेव्याः प्रसिद्धे बाँसफाटकस्थराममन्दिरे श्रीमतां म० म० श्रीचिन्नस्वामिशास्त्रिमहोदयानां मीमांसाकेशरिणां शुभाभिनन्दनार्थम् महती सभा सञ्जाता । तत्र काशीस्थप्रसिद्धा ज्यौतिषविद्यामहार्णवा, श्रीमन्तः पं० गेनालालचतुर्धुरीणमहोदयाः सभापतिपदम् समलङ्कुर्वन् । सर्वप्रथमं श्रीरामशङ्करद्विवेदिना कृते वैदिक-मङ्गलारम्भे पण्डितप्रवराः श्री पं० सभापति उपाध्यायमहोदयाः, पं० तारादत्तपन्त, महोदयाः, श्रीमन्तो देवीनारायण एडवोकेट् विद्यासागरमहोदयाः, श्रीबलदेवमिश्रा ज्योतिर्विन्महोदयाः, राजपण्डिताः पं० श्रीब्रजबिहारीझामहोदया प्रासङ्गिकं विषय-

मधिकृत्य व्याख्यानं दत्तवन्तः। तदनन्तरम् श्रीकाशीपण्डितसभायाः प्रधानमन्त्रिणः महामहोपाध्यायाः श्रीमन्तः पं० श्रीगोपालशास्त्रिणो दर्शनकेशरिणोऽधोलिखितं प्रस्तावमुपस्थापितवन्तः, यश्च सर्वैर्विद्वद्व्याख्यातृभिरनुमोदितः सर्वसम्मत्या स्वीकृतः। अद्यास्यां सर्वजनसम्भृतायां विराट् काशीस्थनागरिकसभायाम् संयुक्त-प्रान्तीय-संस्कृताध्यापकमण्डलेन मैथिलविद्वन्मण्डल्या, श्रीभारतधर्ममहामण्डलेन, काशीस्थनागरिक समाजेन च सार्द्धमियं सुप्रसिद्धा श्रीकाशीपण्डितसभा सर्वतन्त्र-स्वतन्त्रेभ्यो महामहोपाध्यायेभ्यो मीमांसकशिरोमणिभ्यः श्रीमद्भ्यः श्रीचिन्नस्वामी-शास्त्रिवर्य्येभ्यो हिन्दुविश्वविद्यालयीय प्राच्यधर्मविज्ञानविभागाध्यक्षमहोदयेभ्यो भारतसम्राजा एतदीयविद्यावैभवसमर्हणबुद्ध्या सर्वविद्वन्मान्य'महामहोपाध्याय' पदवीप्रदानेन भृशं प्रमुदितान्तरङ्गा सर्वथैतेषां शुभाभिनन्दनं विदधती श्रीकाशी विश्वनाथमभ्यर्थयते यन्मीमांसासाम्राज्येऽद्वितीयविदुष इमान् शास्त्रिवर्य्या-नेवमेवाभ्युदयभाजो विदधच्छास्त्रितवर्य्याणो श्रीवृद्धिं यशोवृद्धिमायुर्वृद्धिञ्च विदध्या-दिति शिवम्।

—०—

अखिलभारतीय देवभाषापरिषदः द्वादशमहाधिवेशनम्।

वरहजबाजार, गोरखपुरम्। पौषमासस्य कृष्णपक्षे दशम्यामेकादश्याञ्च [२४-२५ दिसम्बर ४०] कलकत्ता संस्कृतमहाविद्यालयाध्यापकानां पण्डितप्रका-ण्डानां श्रीयुक्त हाराणचन्द्रशास्त्रिमहाभागानामाधिपत्ये देवभाषापरिषदो द्वादशा-धिवेशनं महता समारोहेण सह सम्पन्नतामगात्। दूरदूरागताः संस्कृतविद्वांसः सोत्साहं समभिलन्नस्यां परिषदि। नवम्यां तिथौ सायंकाले धूमशकटीतोऽवतरणा-वसरे स्वागताध्यक्षैः श्रीसत्यव्रतब्रह्मचारिमहोदयैः स्वागतकारिणी समितिसदस्यैश्च पुष्पमालाप्रदानादिभिः, परमहंसानन्तसंस्कृतकालेजस्य विद्यार्थिभिर्वैदिक स्वस्तिपाठैः, साधारणसंस्कृतानुरागिभिर्जनैर्जयजयघोषैश्च सभाजिताः सभापतिमहोदयाः। ततो नानाविधपल्लव-पुष्पमालाशतसमलङ्कृते मृत्तर-(मोटर) याने समारूढाः सभा-पतयो वाद्यादिभिः पताकाभिर्गजैर्यानान्तरैः समधिक-संस्कृतानुरागिजनताभिश्चा-नुगताः सुसज्जिते सभास्थले समागच्छन् ततो निवासस्थाने। रात्रौ च कार्यसमितेर-धिवेशने जाते प्रथमदिनस्य कार्यकलापं समाप्तिमगात्। द्वितीयदिने स्वस्तिपाठ-मङ्गलगीतादिभिः सह समारब्धे सभाकार्ये, प्रस्तावाद्यनन्तरमासनाधिरूढेषु सभा-पतिषु, स्वागतगानेऽभिनन्दनपत्रप्रदाने च सम्पन्ने स्वकीयं मुद्रितं पुस्तिकारूपं

भाषणमपठन् सभापतयो यस्य परिषदः प्रधानमन्त्रिणः श्रीभैरवगिरिमहोदया हिन्दी-भाषयाऽनुवादं व्यदधुः । तदनन्तरं वार्षिकं कार्यविवरणं मन्त्रिमहोदयैः श्रावितं श्रीरामलग्नपाण्डेयेन परिषद इतिहासश्च । अनन्तरं कतिपयभाषणेषु जातेषु कार्य-समाप्तिरभूत् । मध्ये-मध्ये प० अ० संस्कृतकालेजाध्यापकेन व्याकरणाचार्येण श्रीनन्द-कुमारपाण्डेयेन भारतप्रसिद्ध श्रीभगवत्किशोर "व्याकुलेन" च सुमधुरसंस्कृत-हिन्दी-गीतादिभिः सातिशयं समनुरञ्जितानि सामाजिकमनांसि । सायंकाले सभा-कृत्येऽवसिते रात्रौ विषयनिरुक्ति समितिरभूत् । तृतीयदिने पुनरपि मध्याह्नकाले मङ्गलाचरणेन सह समारम्भोऽभूत् । अद्य निम्नाङ्किताशयाः प्रस्तावा विद्वद्भिः सभा-पतिमहोदयैश्च प्रस्ताविता गृहीताश्च सर्वसम्मत्या ।

१—शोकप्रस्तावः सभापति द्वारेण, निम्नाङ्कितनाम विदुषां कृते—

१—विद्यावाचस्पति श्रीमधुसूदनझामहाभागाः जयपुरम् । २—म० म० श्री पञ्चाननतर्करत्नभट्टाचार्यमहोदयाः काशी । ३—विद्यावाचस्पति श्रीशाल-ग्रामशास्त्रिणः लक्ष्मणपुरम् । ४—ज्यौतिषाचार्य श्री रामयत्न ओझामहोदयाः काशी । ५—म० म० श्री हृषीकेशोपाध्यायाः काशी । ६—ज्यौतिषाचार्य श्रीचन्द्रशेखरझामहोदयाः काशी ।

२—इयं देवभाषापरिषद् दृढ़तया सम्मनुते यत् भारतस्य राष्ट्रभाषां संस्कृतं त्वरित विधातुं सर्वेषां भारतीयमानामिदमावश्यकं कर्तव्यं यत् ते दैनिके व्यवहारे यथासामर्थ्यं संस्कृतभाषाया व्यवहारं कुर्युः ।

३—प्रत्येकभारतीयः संस्कृतभाषामनिवार्यरूपेण पठेत् ।

४—हिन्दुस्तानीति नाम्ना सम्प्रति प्रचार्यमाणा भाषा भारतीय—संस्कृति विरो-धिनीति हेतोः विहारप्रदेशे भारतेऽन्यत्र च क्रियमाणो राजकीयः सकलो व्ययो भारतीयानामनभीप्सितः । तस्मात् हिन्दुस्तानी समितिं विनाश्य शिक्षाकार्यान्तरे विनियोजनीयः ।

५—इयं परिषद् जनसंख्यागणनावसरे "हिन्दी" भाषायाः स्थाने 'हिन्दुस्तानी'ति नाम्नः प्रयोगं गणनापुस्तके बलाल्लेखितं कारितं च सर्वथा विरुणद्धि ।

६—अस्याः परिषदः सम्मत्या "सन्थाल परगना"—वास्तव्यानां सन्थालादीनां लिपिः देवनागरी एव समुचिता ।

७—वर्धायोजनायां संस्कृतस्य स्थानमावश्यकं मनुते परिषदियम् ।

८—भारतीयविश्वविद्यालयैः संस्कृतभाषायाः शिक्षणे कृतं क्रियमाणं च विरोधं सहेलमाक्षिपन्ती परिषदियं प्रारम्भिकशिक्षायाः शिक्षा समाप्ति यावत् सर्वासु

शिक्षणसंस्थासु संस्कृतभाषाया अनिवार्यरूपेण शिक्षणं परमावश्यकं मनुते ।

९—सर्वत्र देवभाषापरिषदः शाखासभासंस्थापनमावश्यकम् ।

१०—परिषदियं संस्कृतपरीक्षापाठ्यविषयेषु राजनीति-भूगोलेतिहासादिविषयाणामध्यापनमावश्यकं मन्यते तदर्थं च संस्कृते भूगोलेतिहासादिग्रन्थानां प्रणयनमपि ।

प्रस्तावग्रहणान्तरमागामिवर्षस्य ३१ सदस्याः निर्वाचिता येषु—

सभापतिः—श्रीहाराण चन्द्रभट्टाचार्यः, उपसभापतयः—म० म० श्रीचिन्नस्वामिशास्त्रिणः काशी । श्रीसत्यव्रतब्रह्मचारिणः बरहज गोरखपुर । पं० श्रीयमुनाप्रसाद त्रिपाठिनः मुजफ्फरपुरम् । पं० कपिलदेवशर्माणः छपरा ।

प्र० मन्त्रिणः—गोस्वामि भैरवगिरिमहोदयाः आयुर्वेदाचार्य्याः काव्यसांख्यतीर्थ पदवीकाः सं० कालेज, मुजफ्फरपुरम् ।

एतदतिरिक्ताश्चत्वारो मन्त्रिणः, विभिन्न प्रान्तवासिनः सदस्याश्च निर्वाचिताः श्राविताश्च । अथान्ते सभापतिमहोदयानां भाषणेन सह परिषत्समाप्तिरभवत् ।

निवेदकः—श्रीवासुदेवशर्मा द्विवेदः साहित्याचार्य्यो मन्त्री ।

श्रीमहामण्डलतो धर्मप्रचारः ।

काशीस्थ—श्रीभारतधर्ममहामण्डलस्य प्रचारविभागतः सम्प्रेषितमेकं धर्मप्रचारकमण्डलं निम्नलिखितस्थानेषु महता समारोहेण धर्मप्रचारं विदधदग्रहणमासस्य द्वितीयसप्ताहे वाराणसीमागच्छत् । तथा हि—

आश्विन मासस्याद्ये सप्ताहे दिनद्वयं छपरानगरस्य नागरिकभवने (टाउन-हाले) विद्वद्वर—श्रीमहावीरप्रसादमिश्रस्य सुप्रबन्धेन सनातनधर्मसभाया विराडायोजनमभवत् । तत्र श्रीमहामण्डलस्य महामहोपदेशकैः शास्त्राचार्यः श्रीपण्डित गङ्गाविष्णुशास्त्रिमहोदयैर्देशभक्तिमीश्वरभक्तिं वेदपुराणयोरैक्यं च विषयमवलम्ब्य नितान्तं रोचकं प्रभावशालि सामयिकं मार्मिकं च व्याख्यानं प्रदत्तम् । तच्च जनतायाः सम्यग् हृदयग्राहि समजनि । प्रतिदिनं परःसहस्रा जनता समुपस्थिताऽभूत् । ततः श्रीशास्त्रिमहोदयैर्विन्दकीनगरे दानापुरे, सेहडाराजधान्यां, वैद्यनाथधाम्नि विहारप्रान्तीय हरिकीर्त्तनसम्मेलने, पूज्यपादैः श्रीत्रिदण्डिस्वामिमहोदयैर्विश्वमंगलार्थमनुष्ठिते विष्णुयागे बहुआराग्रामे (बलिया प्रान्ते) च सनातनधर्मस्य विविधविषयेषु सारगर्भितं सामयिकं परमं मनोहरं नितान्तमोजस्वि भाषणं व्यधायि । भाषणं श्रावं श्रावं सर्वत्रैव सर्वेऽपि जनाः सनातनधर्मं प्रति श्रद्धधाना नितरामानन्दरसमनुभवन्तो जयकारध्वनिभिराकाशमण्डलं गुञ्जितवन्तः ।

कार्त्तिके प्रथमसप्ताहे विहारप्रान्ते प्रशस्तायां बेतियाराजधान्यां लछनद्विवेदि-

प्रभृतिमहोदयानां सुचारु प्रबन्धैः दिनद्वयं श्रीसनातनधर्मसभायाः सरयूपारीणब्राह्मण-सभायाश्च विराड् महाधिवेशनं महता समारोहेण सम्पन्नम् । तत्रापि श्रीभारतधर्म-महामण्डलेन सम्प्रेषिताः महामहोपदेशका वाग्मिवर श्रीगङ्गाविष्णुशास्त्रिमहोदयाः स्वकीयैरपूर्वोपदेशैर्लोकोत्तरं धार्मिकरसं जनतायामुत्पादितवन्तः । अत्र बेतियाराज्यस्य विहारप्रान्तीयशासकस्य च सर्वेऽपि सम्भ्रान्ताः उच्चकर्मचारिण गण्यमान्याः प्रतिष्ठिता निखिला नागरिका ग्रामीणाश्च पञ्चसहस्रतोऽप्यधिका जनाः परमोत्साहैः सममिलन् । व्याख्यानावसरे सर्वेऽपि चित्रलिखिता इव निस्तब्धा विमुग्धाश्चासन् । तत्र महोत्सवे महामहाध्यापका दर्शनकेसरिणः पण्डितश्रीगोपालशास्त्रिमहोदयाः, व्याकरणाचार्या रणवीरपाठशालाप्रधानाध्यापकाः पण्डितवरश्रीरामदेवद्विवेदि-महाशयाः, श्रीलक्ष्मीनारायणगायकाश्च सम्मिलिता अभूवन् । एतेषां पण्डितप्रका-ण्डानामपि विद्वत्तापूर्णमभूद् भाषणं गायकस्य मनोहरं सङ्गीतमपि समजनि । अनेके समयोपगिनः प्रस्तावाः सर्वसम्मत्या स्वीकृताः ।

ततो यावत् कार्त्तिकमासमधोविन्यस्तेषु नगरग्रामेषु श्रीमतां गङ्गाविष्णुशास्त्रिणां सवत्रैव सर्वैरपि प्रशंसिता आदरणीया उपदेशा अजनिषतः—

झरिया मानभूमजिलाहरिकीर्त्तनसम्मेलने पहाडपुर (चम्पारण्ये) ग्रामे रामविवाह-मेलायाम्, पाटलिपुत्रे स० ध० सभामहोत्सवे विक्रमपण्यवीथिकायाम् ।

× × × ×

दिसम्बर-(१९४० ई०) मासस्य १३, १४, १५ तारिकासु चम्पारण्य योगक्षे-मान्तर्गते लौरियाग्रामे वकुलहरमठाधीश—पूज्यपाद श्रीमहन्त हरिहरगिरिमहो-दयस्य सभापतित्वे श्रीसनातनधर्मस्य विराट् सम्मेलनमभवत् । तत्र काशीस्थ श्रीभारतधर्ममहामण्डलेन सम्प्रेषितस्तत आहूतो महामहोपदेशकः शास्त्राचार्यः साहित्यनिधिः काव्यतीर्थो वेदरत्नं श्रीमान् पं० गङ्गाविष्णुशास्त्री गतः । तेन सार्द्धं पण्डित श्रीगोपालचन्द्रवेदान्तशास्त्रिमहोदयोऽपि गतवान् । वैदिक साहित्यमर्मज्ञः सुधीवरः श्रीमान् पं० अखिलानन्दकविरत्नमहाशयोऽपि तस्मिन् सम्मेलने सम-मिलत् । एतेषां विद्वद्वराणां सनातनधर्मस्य नैकान् विषयानवलम्ब्य प्रभावोत्पादकम-पूर्वमेव भाषणं समजनि । जनतायां सनातनधर्मं प्रति नितान्तमेव श्रद्धा समेधते स्म । प्रतिदिनमुत्तरोत्तरमेधमाना दशसहस्रतोऽप्यधिका जनता सम्मिलिताऽभूत् । सनातनधर्ममण्डपे समागत्य शास्त्रार्थं कर्त्तुं प्रतिजानन्तोऽपि घण्टात्रयमस्माभिः सभामण्डपे प्रतीक्ष्यमाणाश्चार्यसमाजीया विद्वांसः सभामण्डपे नागत्य पलायिताः । तेषां पराजयो जातः ।

निवेदकः—जगन्नाथ प्रसाद शास्त्री स्वागताध्यक्षः ।

सूर्योदय नियमाः ।

---

(१) सूर्योदयः प्रतिपूर्णिमं प्रकाशितो भवति । ये पञ्चरूप्यकात्मकं ५) वार्षिकं साहाय्यं करिष्यन्ति ते संरक्षका भवितुमर्हन्ति । वार्षिकं मूल्यं भारते मुद्रात्रयम् ३) वहिर्भारतञ्च मुद्राषट्कम् ६) भारते विद्यार्थिभ्यः १) रूप्यकेणैकेनेदं पत्रं प्रदीयते । सर्वत्रैव अग्रिमं मूल्यं गृह्येत ।

२—धनादेशपत्र—(मनिआर्डर) द्वारैव मूल्यप्रेषणं साधीयः । वी० पी० द्वारा प्रेषणे ।=) मूल्यादधिकम् आणकषट्कं पत्रग्राहकाणां लगिष्यति ।

(३) ग्राहकैः प्राचीनैः स्वीया ग्राहकसंख्या, नवीनैश्च 'नवीनोऽहम्' इति लेख्यमेव । अन्यथा पत्रप्रेषणे तथाऽन्यव्यवस्थाविधाने च महान् विलम्बो भवेत् । येषां समीपे समुचितसमये सूर्योदयो न गच्छेत् तैः पत्रालये (पोस्ट आफिस) अन्वेषणानन्तरं शीघ्रं सूचना देया । धनादेश–(मनिआर्डर) द्वारा स्वपूर्णसंकेतं सुस्पष्टं विलिख्य सूर्योदय-मूल्यं प्रेषणीयम् । अत्र विज्ञापनदाने महीयसो लाभस्य सम्भावना । विज्ञापननियमाः पत्रं प्रेष्य ज्ञेयाः । सूर्योदये मुद्रापणीयानि निबन्धादीनि तत्सम्बन्धिलिपिः, कार्यालय-व्यवस्थाविषयकलिपिश्च "कार्याध्यक्ष सूर्योदय-कार्यालय जगत्गञ्ज, बनारसकैण्ट" इति संकेतेन प्रेषणीया ।

लेखका विनिवेद्यन्ते ।

१—त एव लेखा इह प्रकाश्यन्ते ये सुस्पष्टाक्षरा विरलपङ्क्तिकाः सरल-सरला भावपूर्णाश्छात्रोपयोगिनो भवन्ति । साहित्यिका धार्मिकाः सामाजिका ऐतिहासिका गवेषणासम्बन्धिनश्च प्रसादगुणगुम्फिता लेखाः प्रकाशने प्राथम्यमाश्रयन्ति । अतश्च लेखकैः लेखस्य भावसौष्ठवे मनोहरत्वे च ध्यानं देयं न तु शब्दकाठिन्यादिषु ।

२—कविताश्च स्वल्पसंख्यका भावपूर्णा अपेक्ष्यन्ते न तु विंशत्यधिकाः ।

३—असम्पूर्णलेखः 'क्रमशः' इति कृत्वा, लेखकमहोदयैर्न प्रेषणीयः, किन्तु पूर्ण एव ।

सनातनधर्मग्रन्थाः ।

सनातनधर्मस्य सुप्रसिद्ध व्याख्यातृ स्वामिदयानन्दमहाराज विरचिताः ।

धर्मविज्ञान—ग्रन्थोऽयं सनातनधर्मस्य महत्त्वपरिचायकं विद्यते, सर्वविध-धर्मज्ञानलाभाय एकमेव पुस्तकमिदं पर्याप्तमस्ति । प्रथमभागस्य मूल्यम् २) ।

गीतार्थचन्द्रिका—अस्मिन् ग्रन्थे श्लोकानां हिन्दीभाषायाम् अर्थः गूढ़तात्पर्य-प्रदर्शनपुरस्सरं ज्ञानकर्मोपासना—काण्डत्रयस्य सामञ्जस्यं वर्तते । मूल्यम—२॥) प्रेषणव्ययश्च पृथक् ।

संन्यासधर्मपद्धतिः—अत्र संन्यासग्रहणविधिः, संन्यासिनां भेदाः विस्तृता वर्णिताः सन्ति । साधुमहात्मनां कृते परमपयोगि पुस्तकमिदम्, मूल्यम १) प्रेषणव्ययः पृथक् । प्राप्तिस्थानम्— सेक्रेटरी

श्रीभारतधर्ममहामण्डल, जगतगंज, बनारस ।

ज्यौतिषमीमांसादर्शनम् ।

अस्मिन् ग्रन्थे दार्शनिकरीत्या ज्यौतिषफलानामुपपत्तिर्वर्णितास्ति । अधुना प्रचाराधिक्यार्थं मूल्यम् ।−) ज्यौतिषविज्ञानस्य मूल्यम् −) शनिग्रहमन्त्रभाष्यस्य −) कुण्डलीनिरीक्षणैषिभिस्तया सह रूप्यकमेकं प्रेषणीयम् । प्राप्तिस्थानम्—

राजकुमारगुरु, ज्यौतिषालङ्कार ज्योतिर्भूषण दैवज्ञभूषण पण्डिततारादत्तराजज्योतिषी,

रियासत जुब्बल, जिला शिमला ।

विद्यार्थिग्राहकेभ्यो निवेदनम् ।

असमर्थेभ्यो विद्यार्थि-ग्राहकेभ्यः सूर्योदयो वर्षं यावत् एकेनैव रूप्येकेण दीयते । सूर्योदयमुद्रणे प्रेषणे च कियान् व्ययो जायते, इति विवेचकाः पाठका जानन्त्येव । तथापि एकरूप्यकमेव नाममात्रं वार्षिकं गृह्यते । अतश्च विद्यार्थिभिः सत्वरमहमह-मिकया ग्राहकैर्भाव्यम् यैरधुनापि वार्षिकं मूल्यं न प्रेषितं, तैः स्वकीयं देयं मासा-भ्यन्तर एव नूनं प्रेषणीयम् । अन्यथा मन्त्रिसभया निश्चितमिदं यत्-येषां वार्षिकं अग्रिमं नागमिष्यति तेषां पार्श्वे सूर्योदयो न प्रेषयिष्यते ।

निवेदकः—कार्याध्यक्षः सूर्योदयकार्यालय, जगतगंज, बनारस ।

Printed at the Shri Lakshmi Narayan Press, Jatanbar, Benares,
and Published by the Bharatdharma Mahamandal, Jagatganj, Benares Cantt
by Pt. A. P. Sharma.